



ΘΕΜΑΤΑ ΡΩΣΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΑΠΟ
ΤΗ ΡΩΣΙΑ, ΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ, ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ
ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟ ΧΩΡΟ
(19^{ος} - 21^{ος} αιώνες)



ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

LEVON H. ABRAHAMIAN - YURI D. ANCHABADZE
ΕΛ. Κ. ΧΑΡΑΤΣΙΔΗΣ - Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ - ΓΑΡΥΦ. Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ



ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

RUSSIAN AND ARMENIAN
FOLKLORE ISSUES
FROM RUSSIA, ARMENIA, GREECE AND
THE WIDER BLACK SEA AREA
(19th - 21th CENTURIES)

**LEVON H. ABRAHAMIAN – YURI D. ANCHABADZE - EL. K. CHARATSIDIS
M. G. SERGIS - GARYF. G. THEODORIDOU
(editors)**

**RUSSIAN AND ARMENIAN
FOLKLORE ISSUES
FROM RUSSIA, ARMENIA, GREECE AND
THE WIDER BLACK SEA AREA
(19th - 21th CENTURIES)**

**K. & M. ANT. STAMOULIS PUBLICATIONS
THESSALONIKI**

LEVON H. ABRAHAMIAN – YURI D. ANCHABADZE
ΕΛ. Κ. ΧΑΡΑΤΣΙΔΗΣ - Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ - ΓΑΡΥΦ. Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ
(επιμέλεια)

**ΘΕΜΑΤΑ ΡΩΣΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΑΠΟ
ΤΗ ΡΩΣΙΑ, ΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ, ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΟ ΧΩΡΟ
(19^{ος} - 21^{ος} ΑΙΩΝΕΣ)**

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

LEVON H. ABRAHAMIAN - YURI D. ANCHABADZE - ΕΛ. Κ. ΧΑΡΑΤΣΙΔΗΣ - Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ - ΓΑΡΥΦ. Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ
(επιμέλεια)

*Θέματα Ρωσικής και Αρμενικής Λαογραφίας από τη Ρωσία, την Αρμενία, την Ελλάδα
και τον ευρύτερο παρευξείνιο χώρο (19^{ος} - 21^{ος} αιώνες)*

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Π. Π. Γερμανού – Ιω. Μιχαήλ 2

546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τηλ. 2310-264.748

2310-900.777

69.46.461.460

email: anstamoulis@hotmail.com

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2018

ISBN 978-618-5306-31-1

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής κατοχυρωμένα
για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 2018. All rights reserved

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

CONTENTS.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13

A. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. LEVON H. ABRAHAMIAN: Μνήμη και λήθη στην οργάνωση του χώρου στη μετασοβιετική πόλη. Η περίπτωση του Ερεβάν	39
2. GAYANE SHAGOYAN: Η «δεύτερη» πόλη ως «πρώτη»: Η ανάπτυξη του Γκιουμρί από μια ανθρωπολογική ματιά	63
3. AGHASI TADEVOSYAN: Δικαίωμα στην πόλη και η καθημερινότητα στο μετασοβιετικό Ερεβάν	99
4. YURI D. ANCHABADZE: Εθνοπολιτισμικές πτυχές της κοινωνικής δυναμικής στον Βόρειο Καύκασο	107

B. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ: Ρωσικές επιδράσεις στη νεοελληνική λαϊκή θρησκευτικότητα: Εκκλησιαστική τέχνη και λατρευτικές πρακτικές (19 ^{ος} - αρχές 21 ^{ου} αιώνα)	119
2. ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ: Θρησκευτική διείσδυση και εκπαιδευτική νεωτερικότητα. Η εκπαίδευση των Αρμενίων από τους μισσιοναρίους στην οθωμανική Ανατολή, το πρώτο ήμισυ του 19 ^{ου} αιώνα, κατά τη μαρτυρία του R. G. Wilder (1861)	131
3. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ: Άγιον Όρος: Η βιοτή των ρώσων μοναχών στην Ιερά Βατοπεδινή Κοινοβιακή Σκήτη του Αγίου Ανδρέου	147
4. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ξ. ΚΑΡΠΟΥΖΗΣ: Το αρχαίο αρμενικό πάνθεον, οι σχέσεις του με τον ζωροαστρισμό και ο εκχριστιανισμός της Αρμενίας	167

Γ. ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ: Διαστάσεις της μνήμης στη μυθοπλαστική τριλογία της Σέβντα Σεβάν	187
2. GRISHA SMBATYAN: Οι Έλληνες στο Καπάν	211

3. ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ: Το <i>Ηρώο των Αρμενίων</i> στην Αθήνα: Τα σύμβολά του και οι (ανα)νοηματοδοτήσεις τους	229
4. ΙΩΣΗΦ Γ. ΚΑΣΣΕΣΙΑΝ: Ο Κρικόρ πηγαίνει στον πόλεμο: Ετερότητα και εγγύτητα Ελλήνων και Αρμενίων στις ευθυμογραφικές ρουμπρίκες των ελληνικών περιοδικών «ποικίλης ύλης» της περιόδου 1920-1960	255
5. ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ: Έντεχνος κινηματογράφος και λαϊκή παράδοση των Ρώσων: Η παραβολική χρήση της προσευχής στην ταινία «Θυσία» (1986) του Αντρέι Αρσένιεβιτς Ταρκόφσκι	271
6. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΜΠΟΧΟΛΗ: Ρασπούτιν: Μια αμφιλεγόμενη μορφή της πολιτικής και εκκλησιαστικής ζωής της Ρωσίας του 20 ^{ού} αιώνα. Η δαιμονοποίησή της και η αναπαράστασή της στην ελληνική λαϊκή αφηγηματική παράδοση	307

Δ. ΕΘΙΜΙΚΗ ΖΩΗ

1. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ: Βασκανία, φυλαχτά και γητειές στους Αρμενίους. Ανθρωπολογική προσέγγιση	317
2. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Κ. ΧΑΡΑΤΣΙΔΗΣ, Επισκόπηση της ρωσικής λαογραφικής βιβλιογραφίας για το λαϊκό εαρινό εορτολόγιο, με έμφαση στην εορτή της Μάσλενιτσα	353
3. MARIANNA APRESYAN, RAFIK NAHAPETYAN: Στοιχεία της λατρείας του νερού στα γαμήλια έθιμα των Ελλήνων της Αρμενίας	375
4. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΕΓΓΟΜΥΤΗΣ: Ο παραδοσιακός γάμος στην Αρμενία (τέλη 19 ^{ου} - αρχές 20 ^{ου} αιώνα)	381
5. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΟΡΓΑΝΤΖΗΣ: «Τα κατά την τελευταία» των Αρμενίων (1950-1970)	397

Ε. ΑΡΜΕΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ. ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

1. HARUTYUN MARUTYAN: Η συνήθης ζωή σε ασυνήθεις συνθήκες. (Η αντίσταση στην τραυματική καθημερινή ζωή στη σταλινική εξορία και οι τρόποι υπερνίκησης των βασάνων)	419
2. ΠΑΣΧΑΛΗΣ Ι. ΒΑΣΣΑΜΙΔΗΣ: Αρμενικές κοινότητες στα όρια της δικαιοδοσίας της Μητροπόλεως Δέρκων	447
3. ΖΩΗ Ν. ΜΑΡΓΑΡΗ: Ορχηστικά ταξίδια «παλιννόστησης» από τις Σοβιετικές Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες στην Ελλάδα	475

4. ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΠΑΠΑΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ: Σοσιαλιστικός γραμματισμός των Ποντίων στις παρευξείνιες χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Πολιτισμική προσέγγιση και εκδοτικά δείγματα (1931-1934) στο Αρχείο Dawkins	491
5. ΕΛΠΙΝΙΚΗ Χ. ΤΑΣΤΑΝΗ: Αρμένιοι πρόσφυγες στη Λέσβο πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Προφορικές μαρτυρίες απογόνων τους «δεύτερης γενιάς»	515
6. † ΧΑΡΑ ΚΟΣΕΓΙΑΝ: Η παρουσία και η επαγγελματική δραστηριοποίηση των Αρμενίων στο Ναύπλιο κατά την πεντηκονταετία 1920-1970	553
7. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΡΗΓΟΡΗ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ: Οι Παρασκευές των Αρμενίων στην Αρμενική Κοινότητα Κομοτηνής	571

ΣΤ. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΑΜΙΑΝΟΥ: Θέματα και συγκριτικά σχόλια στα αρμενικά παραμύθια	581
2. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΑΜΙΑΝΟΥ: Η έρευνα του λαϊκού παραμυθιού στην Αρμενία (19 ^{ος} - 20 ^{ός} αιώνες)	593
3. ΜΑΡΙΑ ΒΡΑΧΙΟΝΙΔΟΥ: Το μοτίβο της αλλαγής φύλου σε λαϊκά παραμύθια από την Ελλάδα και την Αρμενία	607
4. ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΤΣΙΟΣ: Η μορφή του θανάτου-Χάρου και του θανάτου-Θανής στα ελληνικά και ρωσικά μοιρολόγια	619

Ζ. ΥΛΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΖΑΣ: Αρμενικά εστιατόρια στην Αθήνα: Διερευνώντας τις κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις της κατανάλωσης αρμενικών προϊόντων στον σύγχρονο αστικό χώρο	635
2. ΝΑΝΤΙΑ ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ: Ματριόσκα (τέλη 19 ^{ου} - αρχές 21 ^{ου} αι.): Οι πολλαπλές όψεις της υλικότητας	667
3. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΖΑΡΕΤΙΑΝ: Παραδοσιακή αρμενική ενδυμασία: Η ιστορική και κοινωνική της διάσταση	685

CONTENTS

INTRODUCTION: <i>The editors</i>	13
--	----

PART I

RESTRUCTURING THE CONTEMPORARY URBAN SPACE

1. LEVON H. ABRAHAMIAN: Memory and forgetting in the organization of post-Soviet urban space: The case of Yerevan.....	39
2. GAYANE SHAGOYAN: The «second» city as the «first» city: The development of Gyumri from an anthropological perspective	63
3. AGHASI TADEVOSYAN: Right to the city and the everyday life in post-soviet Yerevan	99
4. YURI D. ANCHABADZE: Ethno-cultural aspects of the social dynamics in the north Caucasus	107

PART B

RELIGIOUS FOLKLORE

1. MANOLIS G. VARVOUNIS: Russian influences on Greek religiosity. The art of Church and worship practices (19 th - early 21 st century)	119
2. IOANNIS M. MPAKIRTZIS: Religious penetration and educational modernization. Missionaries' educational institutions in Armenian communities in the Ottoman East, in the first half of the 19 th century, according to R. G. Wilder's view (1861)	131
3. NICOLAOS T. CONSTANTINIDES: Mount Athos: The livelihood of the Russian monks at the Holy Vatopedian Coenobitic Scete of Saint Andreas	147
4. NICOLAOS X. KARPOUZIS: The ancient Armenian pantheon, its connection to zoroastrianism and the Armenian christianization	167

PART C

SYMBOLS AND REPRESENTATIONS

1. CHRISTINA MARKOU: Dimensions of memory in the trilogy of novels by Sevdia Sevan	187
2. GRISHA SMBATYAN: Greeks in Kapan	211

3. MANOLIS G. SERGIS: The Armenian monument in Athens: The symbols and the shifts in their significance	229
4. IOSSIF G. KASSESIAN: Krikor goes to war. Heterogeneity and proximity between Greeks and Armenians in the Greek satirical «variety magazines» in 1920-1960	255
5. GARYFALLIA G. THEODORIDOU: Artistic cinematography and the russian folk tradition: The parabolic use of prayer in Andrei's Arsenyevich Tarkovsky film «The Sacrifice» (1986)	271
6. AGGELIKI KOMPOCHOLI: Raspoutin: A controversial figure of the Russian political and ecclesiastical life in the 20 th century. Its demonisation and representation in the Greek folk narrative tradition	307

PART D

CUSTOMS AND RITUALS

1. ELEFThERIOS P. ALEXAKIS: Evil eye, amulets and spells among the Armenians. An anthropological approach	317
2. ELEFThERIOS K. CHARATSIDIS: Overview of the russian folklore literature for the folk spring calendar, with an emphasis on the Maslenica feast	353
3. MARIANNA APRESYAN - RAFIK NAHAPETYAN: Elements of the folk worship of the water in the wedding customs of the Greeks in Armenia	375
4. DIMITRIOS FEGGOMYTIS: The traditional wedding in Armenia (late 19 th century and early 20 th century)	381
5. PANAGIOTIS ORGANTZIS: Death rituals in Armenia (1950-1970)	397

PART E

ARMENIAN AND OTHER COMMUNITIES IN GREECE AND ABROAD. IDENTITIES

1. HARUTYUN MARUTYAN: The ordinary life in unusual circumstances. (The resistance to the traumatic everyday life at the Stalin exile and the ways to escape from hardships)	419
2. PASCHALIS VALSAMIDIS: Armenian communities under the jurisdiction of Derkes Metropolis	447
3. ZOI N. MARGARI: Orchestral journeys of «repatriation»: Identity Making Voyages from the Soviet Socialist Republics to Greece	475

4. ANAGNOSTIS E. PAPAKYPARISSIS: Socialistic literacy of Pontians in Black Sea countries of former Soviet Union. Cultural approach and publishing samples (1931-1934) from Dawkins' Archive	491
5. ELPINIKI CH. TASTANI: Armenian refugees in Lesvos before the Asia Minor Catastrophe and afterwards. Oral testimonies and «second generation» descendants' memories	515
6. † CHARA KOSSEYAN: The presence and the professional activity of the Armenians in Nafplion from 1920-1970	553
7. EVANGELIA GRAMMATIKI, VASSILIKI PARIGORI, KONSTANTINA-VASSILIKI SIDIROPOULOU: The Fridays of Armenians in the Armenian Community of Komotini	571

PART F

LITERARY FOLKLORE

1. DESPOINA DAMIANOU: Themes and notes in the Armenian folk tales	581
2. DESPOINA DAMIANOU: The research on the Armenian folk and fairy-tales (19 th - 20 th centuries)	593
3. MARIA VRACHIONIDOU: The motif of the shift of sex in folk tales from Greece and Armenian	607
4. GIANNIS MOTSIOS: The form of death in the elegies of the Russian and Greek peoples	619

PART G

MATERIAL LIFE

1. GEORGIOS KOUZAS: Armenian restaurants in Athens: Exploring the social and cultural aspects of the consumption of Armenian products in the contemporary urban space	635
2. NADIA MACHA-BIZOUMI: Matryoshka (late 19 th - early 21 st century): The multiple faces of <i>materiality</i>	667
3. VASSILIKI NAZARETIAN: Traditional Armenian clothing: History and social dimensions	685

3

Το Ηρώο των Αρμενίων στην Αθήνα: Τα σύμβολά του και οι (ανα)νοηματοδοτήσεις τους

Μανόλης Γ. Σέργης*
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
msergis@otenet.gr

Σύντομα πραγματολογικά για το μνημείο

Πρόκειται για το ηρώο των Αρμενίων (εφεξής *Ηρώο* και *Καμπάνα*). Με αυτό – μοναδικό στην Ελλάδα – κατέθεσαν εις κοινή θέα και πρόσληψη το 1979 (ο ιστορικός χρόνος του μνημονικού αυτού τύπου) τη συμβολική αναπαράσταση του εθνικού τους δράματος, αλλά και την παρουσία τους στο παρόν, τη διάθεσή τους να συνεχίσουν τον αγώνα για δικαίωση των πόθων τους. Τοποθετήθηκε στην πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης¹, προς τιμήν των ομοεθνών τους που εξοντώθηκαν το 1915 από τους Τούρκους² (ο αφηγηματικός ή δραματικός του χρόνος).

Συνδυάζει ορείχαλκο και πέτρα. Χάλκινη είναι η μεγαλοπρεπής καμπάνα, η οποία φέρει στην κορυφή της, στο σημείο προσδέσεώς της, ομοίωμα τρούλου μιας αρμενικής εκκλησίας (φωτογρ. 1). Το σώμα της είναι πληγωμένο, όπως δηλώνουν οι μεγαλύτερες ή μικρότερες σχισμές και οπές που φέρει διάσπαρτες γύρω από το προσαρμοσμένο στο πλάι της σπαθί, μισοβγαλμένο από τη θήκη του και γύρω από αυτό σμιλευμένες αρμενιστί οι προτάσεις: *Καμπάνες ηχήστε, εμείς δεν πέσαμε, υπάρχουμε ακόμη*. Αναφέρονται ακόμη ονομασίες από τα πεδία των σφαγών του αρμενικού λαού, αλλά και των νικηφόρων μαχών του.

* Καθηγητής Λαογραφίας.

1. Το έτος 2001 η Νέα Σμύρνη αδελοποιήθηκε με τον Δήμο Σισιάν, της επαρχίας Σιουνί, της Δημοκρατίας της Αρμενίας.

2. Άμα τῇ αναγγελίᾳ της τοποθετήσεως του *Ηρώου* η τουρκική κυβέρνηση απέστειλε προς τον τότε υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδος αείμνηστο Γ. Ράλλη αυστηρή νόταμ, διαμαρτυρούμενη για την απόφαση. Η απάντηση του υπουργού ήταν ότι η ελληνική Πολιτεία δεν παρεμβαίνει σε αποφάσεις πολιτών υπηκόων της. Τότε η Επιτροπή Πολιτικών Υποθέσεων της Αρμενικής Νεολαίας απέστειλε συστημένη επιστολή προς την πρεσβεία της Τουρκίας, η οποία τῆς επεστράφη ως μη παραληφθεῖσα, αλλά με εμφανή τα σημεία ότι διαβάστηκε το περιεχόμενό της. Η πρακτική αυτή φυσικά δεν ήταν η μοναδική. Πρβλ. για την περίπτωση (π.χ.) της Αυστραλίας στο Kristen Kriss, «Perceptual reminders», *Armenian International Magazine* (April 1999), 48-50.

Έχει τοποθετηθεί επάνω σε μια μη λειασμένη πέτρα, που φέρει στην οριζόντιά της επιφάνεια –σε τέσσερις σειρές απλωμένη– την εξής αναθηματική επιγραφή: ΣΤΗΝ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ, ΣΤΗ ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΤΟΥ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ. ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΑΥΤΟ ΕΣΤΗΣΑΝ ΟΙ ΑΡΜΕΝΙΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗΝ ΦΙΛΟΞΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΗ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1979. Σε μια από τις πλάγιες επιφάνειές της αναγράφεται η φράση «ΑΡΜΕΝΙΩΝ ΑΓΩΝ» (φωτογρ. 1).



Φωτογρ. 1

Τα αποκαλυπτήριά του έγιναν στις 14 Απριλίου 1979 (φωτογρ. 2). Στην τελετή παρέστησαν υπέρ τους 3.000 άνθρωποι. Το μνημείο ήταν σκεπασμένο με μια μεγάλη αρμενική σημαία. Γύρω του είχαν στοιχηθεί νέοι και νέες με αρμενικές παραδοσιακές ενδυμασίες, το σώμα αρμενίων προσκόπων και η μπάντα του δήμου Νέας Σμύρνης, η οποία επαιάνισε τους εθνικούς ύμνους Αρμενίας και Ελλάδας. Στην εκδήλωση μίλησαν ο εκπρόσωπος της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής και ο δήμαρχος Νέας Σμύρνης Μπάμπης Μπεχλιβανίδης. Ο τελευταίος –μεταξύ άλλων– τόνισε την καταλληλότητα του χώρου που επελέγη για να τοποθετηθεί το μνημείο, διότι εκεί βρίσκονται τα αντίστοιχα των θυμάτων μιας άλλης καταστροφής, της Μικρασιατικής. «Εσείς προσθέσατε άλλη μια κραυγή διαμαρτυρίας στις ήδη υπάρχουσες» παρατήρησε και προέβη στα αποκαλυπτήρια του μνημείου. Την ίδια στιγμή δεκάδες περιστέρια πέταξαν στον ουρανό. Τον αγιασμό ετέλεσε ο αρχιεπίσκοπος των εν Ελλάδι Αρμενίων Σαχάκ Αϊβαζιάν. Επακολούθησε κατάθεση στεφάνου από τον Πρόεδρο του Εθνικού Συμβουλίου Ελλάδας³.



Φωτογρ. 2

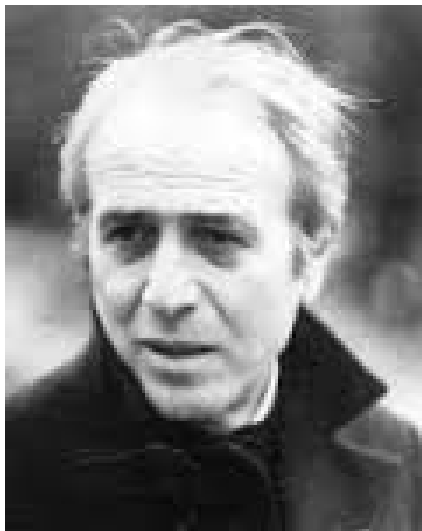
«Βάσος Καπάντας εποίησεν»

Ο Βάσος Καπάντας⁴ γεννήθηκε στη Μυτιλήνη (το 1924) από πρόσφυγες γονείς. Υ-

3. Εφημ. Αλ Ζατόρ. Η εκδήλωση «καλύφθηκε» από έλληνες και ξένους δημοσιογράφους.

4. Βιογραφικό χρονολόγιο του γλύπτη βλ. στο Γ. Χατζημιχάλης, *Βάσος Καπάντας. Γλύπτης*, Μουσείο Μπενάκη - Άγρα, Αθήνα 2007, 196-202.

πήρξε ένας βαθύτατα ελληνοκεντρικός δημιουργός και πανανθρώπινος ταυτοχρόνως, με έντονα χαραγμένο στην ατομική και πολιτισμική του ταυτότητα το στοιχείο της συνείδησης της λαμπρής του καταγωγής, φορέας της ιδέας της *ειρηνικής παλιννόστησης του ελληνισμού* στα πάτρια εδάφη⁵ (φωτογρ. 3). Η Πέργαμος, το Αϊβαλί, η Ιωνία, οι «χαμένες πατρίδες» συνιστούν πρωταρχικές έννοιες της έμπνευσής του. Δεν είναι τυχαίο ότι απεκλήθη ο «γλύπτης του ξεριζωμού». «Τέτοια γλυπτική ήθελα να κάνω, σαν παλιός Ίων σε σύγχρονη εποχή. Μια γλυπτική που οι ρίζες της να είναι βαθιά μες στα ελληνικά χώματα της γης μας, μια γλυπτική σαν να την έκανα στην Ιωνία. Και έκανα γλυπτική χωρίς σταματημό, γλυπτική για δέκα ζωές, ευγνώμων που μπόρεσα, όσο και αν ήταν το τίμημα ακριβό και βαρύ». Τον βαραίνει και τον οδηγεί η πατρογονική παρακαταθήκη, το άγχος της ιστορίας που κουβαλά ως Έλλην Ίων αλλά και ορθόδοξος χριστιανός. Εκτιμώ πως η πολιτισμική ταυτότητά του συγκεράζει αυτόν τον δυισμό: «Είναι ήδη πολύ, ευτυχώς, να είσαι Ίων, να είσαι από πρόσφυγες γονείς του 1922, να είσαι γλύπτης και πολίτης του αρχαίου Δήμου των Αθηναίων (...), να έχεις φίλους και Θεό και ελπίδα για ειρηνική παλιννόστηση στη γη των προγόνων. (...) Ζευ Σωτήρ, Χριστέ βοήθει!»⁶.



Φωτογρ. 3

Ταυτόχρονα, όπως προειπώθηκε, είναι γνήσιος κοσμοπολίτης, ίσταται με δέος επάνω από το οικείο δράμα και θεάται με τον ίδιο πόνο τα αντίστοιχα πάθη του παγκόσμιου ανθρώπου: «Η διασπορά κι οι γενοκτονίες, η προσφυγιά και τα πογκρόμ, τα γκέτο και ο ρατσισμός, η αντιφασιστική αντίσταση και παρανομία, τα βασανιστήρια και οι εκτελέ-

5. Βλ. ενδεικτικά *Η ειρηνική παλιννόστηση του ελληνισμού στην Μικρασία*. Διάλεξη στο ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 7 Δεκεμβρίου 1989, Εστία 1992.

6. Στο Γ. Χατζημιχάλης, *Βάσος Καπάντασης...*, ό.π., 196.

σεις, η πολιτική εξορία και οι φυλακές του εμφυλίου πολέμου, η αποικιοκρατία και οι μειονοτικές κοινωνικές ομάδες, ο οικονομικός ξενιτεμός και εκπατρισμός, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η ιδεολογική μομφή και απαξίωση» αποτελούν μια ζοφερή γι' αυτόν καθημερινή πραγματικότητα του πλανήτη⁷. Δίπλα σε αυτά τα «πολιτικά» από κάθε άποψη έργα-σύμβολα, τα σχέδια της μνήμης δηλαδή και των τόπων, υπάρχουν τα «... έργα χαράς, ερωτισμού και συγκίνησης», «συνυπάρχουν με τα λαμπρά κορίτσια»⁸. Τα μετάλλιά του –ειδικότερα, περίπου 120– είναι δημιουργήματα σύγχρονης τεχνοτροπίας⁹. Αξιοπαρατήρητο είναι και το ποιητικό έργο του¹⁰.

Ο Γ. Χατζημιχάλης κρίνει ότι την εποχή του πλήρους εξευτελισμού της δημόσιας γλυπτικής στην Ελλάδα, «με τα ανοσιουργήματα», όπως τα χαρακτηρίζει, κάποιων επώνυμων δημιουργών και «άλλων αισχρών, μετεμφυλιακών, ακροδεξιών κατασκευασμάτων, είναι λίγα τα γλυπτικά έργα που στάθηκαν πραγματικά στα πόδια τους»¹¹. Στα τελευταία περιλαμβάνει και τα του Καπάνταη. Ο εν λόγω καλλιτέχνης κάνει κοινωνική την ατομικότητά του με ήθος και συνέπεια, υπηρετεί την εικαστική δημιουργία υπερασπιζόμενος την κοινωνική λειτουργία της τέχνης του. Βεβαίως, το «φετίχ του ονόματος του καλλιτέχνη» αρκεί για να πολλαπλασιάσει την αξία του έργου τέχνης¹². Κατά τον Bourdieu, η σχέση του με τον πλάστη του είναι αμφίδρομη, δίνει μεν αξία στον δημιουργό, αλλά και αυτός στο έργο, πράγματι λειτουργούν παράλληλα πολλαπλοί θεσμοί συντήρησης όλου του καλλιτεχνικού οικοδομήματος.

Ο χώρος του Ηρώου

Ο χώρος αποτελεί το σημείο προβολής της κοινωνικής μνήμης. Η κοινωνία εγγράφει τη σχέση της με το παρελθόν *διά των μνημείων που επιλέγει να τοποθετήσει επάνω του*. Ο υλικός μετασχηματισμός του χώρου είναι ένα μέρος της παραγωγής του τόπου. Επιπλέον, χώρος παράγεται μέσα από την ερμηνεία, την επιλογή κέντρων προσοχής, την επένδυση κοινωνικών αξιών, δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία τον προσλαμβάνει και τον αξιολογεί¹³. Το άτομο «εξ απαλών ονύχων» μαθαίνει να τον οικειώνει-

7. Ντ. Ζαχαρόπουλος, «Η διπλή γέννα της γλυπτικής στο έργο του Βάσου Καπάνταη», στο Γ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Βάσος Καπάνταης...*, ό.π., 26.

8. Πρβλ. Αγγ. Δεληβοριάς, «Η ερωτική διάσταση στη γλυπτική του Βάσου Καπάνταη», στο Β. Καπάνταη, *Μνήμες Ιωνίας*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα 1989, 18-22.

9. Είναι επηρεασμένα σχεδόν όλα από την αρχαία και τη «βυζαντινή» ιστορία και τέχνη. Μεταχειρίστηκε πολλούς και διαφορετικούς τρόπους να συνομιλήσει με το παρελθόν της γλυπτικής, με πολιτισμούς που δεν ανήκουν στην καθημερινότητα της σήμερα. Πραγματώνει έναν δυισμό που χαρακτηρίζει την ελληνική γλυπτική. Πρβλ. Π. Ταζεδάκης, *Βάσος Καπάνταης. Ο γλύπτης, τα μετάλλια*, Αργύρης Βουρνάς, Αθήνα χ.χ., 11.

10. Β. Καπάνταη, *Το υπόλοιπον της διαδρομής. Ποιήματα και σημειώσεις 1961-1990*, Εστία, Αθήνα 1996.

11. Γ. Χατζημιχάλης, *Βάσος Καπάνταης...*, ό.π., 12.

12. Ρ. Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μετάφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2006, 434.

13. Στ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και*

ται με τους ισχύοντες στην κοινότητα μηχανισμούς «συμβολικής συμπεριφοράς», οι οποίοι τού διαμορφώνουν το ανάλογο είδος της συμβολικής σχέσης του με τον χώρο¹⁴.



Φωτογρ. 4

Το *Ηρώ* των Αρμενίων τοποθετήθηκε στην *Πλατεία Χρυσόστομου Σμύρνης*. Η ονομασία της δημιουργεί τους πρώτους συνειρμούς για τα κριτήρια της επιλογής της. Έχει σχήμα τραπέζιου. Στη στενή έδρα, που βρίσκεται προς την λεωφόρο Συγγρού, δεσπόζει από το 1965 ο ανδριάντας του εθνομάρτυρος Χρυσόστομου (έργο του γλύπτη *Θανάση Απάρτη*). Στον μεταξύ αυτού και του μεγάρου της *Εστίας Νέας Σμύρνης* χώρου δημιουργήθηκε ένα μικρό πάρκο (ανακατασκευασμένο πλήρως σήμερα), το οποίο με την πάροδο των ετών μετατράπηκε στο «Άλσος Μικρασιατικής Μνημοσύνης». Το παράδειγμα μας υπενθυμίζει ότι η κατασκευή του χώρου / τόπου είναι εν πολλοίς γλωσσικής φύσεως (the linguistic construction of place)· ή ότι η συμβολή της γλώσσας στη δημιουργία των μηχανισμών εκείνων διά των οποίων ο χώρος νοηματοδοτείται και σημασιοδοτείται είναι καθοριστικής σημασίας. Εδώ, πλην της *Καμπά-*

ερμηνεύουν τον χώρο, Κάλβος 1990, 18.

14. Στ. Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με τον χώρο...*, ό.π., 20.

νας, έχουν τοποθετηθεί και άλλα έργα του Καπάνταη, που έχουν κοινή με αυτήν θεματική, άρα η παρουσία της δεν επηρεάζει διόλου την παραδεδομένη (προ του 1979) ισορροπία στον χώρο: Είναι αφιερωμένα στις χαμένες πατρίδες και στα θύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής¹⁵, άρα ενισχύουν την εθνική μνήμη, και δη την τραυματική: *Μικρασιατικά Παράλια* (χαλκός και μάρμαρο), *Ηρώ Προσκόπων Αϊδινίου* (μάρμαρο και χαλκός), *Σμύρνα* (χαλκός και μάρμαρο, φωτογρ. 4), *Ηρώ της Περγάμου* (μάρμαρο, φωτογρ. 5), *Ηρώ Αϊβαλιού 1580* (χαλκός, η χρονολογία αναφέρεται στο έτος ίδρυσης της πόλης), *Ο Πόντιος Ακρίτας* (χαλκός και πέτρα, φωτογρ. 6), *Επιτύμβια Νίκη* (μάρμαρο), *Ταφές* (πέτρα και χαλκός), *Προτομή Δημητρίου Ιωάννου Αρχιγένη* (1900-1987, ιατρού-συγγραφέα¹⁶, φωτογρ. 7), *Προτομή Αθανασίου Καρύλλου*¹⁷ (πρώτου αιρετού κοινοτάρχη της Ν. Σμύρνης, έχει μεταφερθεί στην κεντρική πλατεία του δήμου Ν. Σμύρνης), *Όφης Ασκληπιού* (αφιέρωμα στους μικρασιάτες ιατρούς, έχει μεταφερθεί μετά από απόπειρα κλοπής του), κ.ά.



Φωτογρ. 5

15. Επίσης, υπάρχουν προτομές προσωπικοτήτων της Νέας Σμύρνης και έργα του γλύπτη και χαρακτήη Νικόλα (Νικολάου Παυλόπουλου, 1909-1990).

16. Ενδιαφέρουν οι λαογραφικές του εργασίες, με θέματα από τη Σμύρνη: *Η ζωή στη Σμύρνη*, *Οι Νταήδες στη Σμύρνη*, *Οι Καταφερτζήδες στη Σμύρνη*, *μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, *τα σινάφια στη Σμύρνη*, *η διασκέδαση των παιδιών στη Σμύρνη*, κ.ά.

17. Ο Αθ. Καρύλλος (1895-1979) γεννήθηκε στο Αδραμύττιο της Μ. Ασίας. Διετέλεσε πρώτος αιρετός κοινοτάρχης της κοινότητας Νέας Σμύρνης και πρώτος δήμαρχος του δήμου (πλέον) της πόλης (1943) με σημαντική συνεισφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη.



Φωτογρ. 6



Φωτογρ. 7

Θεωρητικά ζητήματα.

Τα ηρώα (ως επίσημοι/κρατικοί και ανεπίσημοι μνημονικοί τόποι)

Η έννοια του *μνημείου* σήμερα είναι διευρυμένη, συμπεριλαμβάνει τα πάντα, τις αρχιτεκτονικές κατασκευές όλων των εποχών, τα έργα τέχνης, όλα τα ανθρώπινα τεχνήματα ασχέτως του χρόνου κατασκευής τους ή τού αν πρόκειται για συλλογικές ή προσωπικές δημιουργίες. Τα *μνημεία* λειτουργούν ως υλικές αποτυπώσεις της ιστορίας και ενισχυτές της μνήμης ενός ευρύτερου πολιτισμού «διατηρώντας και υπενθυμίζοντας τις αξίες, τα ήθη, τα έθιμα, τις νοοτροπίες, τις συνήθειες, τον τρόπο σκέψης και τη βούληση των εποχών που τα γέννησαν, των ανθρώπων που τα θεμελίωσαν»¹⁸, γι' αυτό κρίνονται ως σημαντικά εργαλεία μάθησης της Ιστορίας¹⁹. Τα *ηρώα* / *μνημεία* (γλυπτά συνήθως) ειδικότερα ως «επίσημοι» / κρατικοί μνημονικοί τόποι ανήκουν κατά κάποιο τρόπο σε ό,τι ο Alois Riegl χαρακτήρισε ως «ηθελημένα μνημεία»²⁰, σε αυτά δηλαδή που συνδέονται με σαφείς προθέσεις και φιλοδοξίες: Να επιτευχθεί ένα εντυπωσιακό και διαρκές μνημονικό αποτέλεσμα. Όπως παρατηρεί ο Auster «τα δημόσια μνημεία δρουν σαν σημαντικά κέντρα γύρω από τα οποία τοπικές και εθνικές πολιτικές και πολιτιστικές θέσεις διατυπώνονται»²¹. Ανέκαθεν ήταν δημόσια σύμβολα πατριωτισμού²², πίστης στα όσια και τα ιερά του Έθνους, σύμβολα καρτερίας και υπακοής· συνιστούν ζώσες αφηγηματικές πρακτικές, που ενισχύουν τη συλλογική μνήμη ή αναδεικνύουν τα στοιχεία της εκείνα που επιλέγει ή της επιβάλλεται να καταναλώνει μια κοινωνία. Οι συμβολισμοί των ηρώων είναι τα ορατά ίχνη των αόρατων όψεων μιας κοινωνίας, παρέχουν κίνητρα για να συμμετάσχουν τα μέλη της σε κοινωνικά και εθνικά δρώμενα²³. Τα σύμβολα «εξυπηρετούν τη σύνδεση του ατόμου με την ευρύτερη πολιτική τάξη και συγχρονίζουν τα ποικίλα κίνητρα διαφορετικών ατόμων, κάνοντας εφικτή τη συλλογική δράση»²⁴. Τα «επίσημα» γλυπτά μνημεία / ηρώα, ως υλική υπόσταση της μνήμης,

– μετουσιώνονται σε υλικά τεκμήρια του διαλόγου που διατυπώνει με το παρελθόν και την ιστορία η εκάστοτε επίσημη πολιτεία, αποτελούν την υλική ορατή / εκδο-

18. Νικ. - Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία – μνήμη – μνημείο», στο Στ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, 273.

19. P. Bruce Uhrmacher, Barri Tinkler, «Engaging learners and the community through the study of monuments», *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, 11:3 (2008), 225-238.

20. Στο Νικ. - Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία – μνήμη – μνημείο», ό.π., 622.

21. M. Auster, «Monuments in a landscape: The question of "meaning"», *Australian Geographer* 28:2 (1997), 219-227.

22. Ηλ. Μυκονιάτης, «Το Μακεδονικό Ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον Μεσοπόλεμο», *Ελληνικά* 44 (1994), 159.

23. Russell Johnson & Michael Ripmeester, «A monument's work is never done: The Watson Monument. Memory, and Forgetting in a small canadian city», *International Journal of Heritage Studies*, 13:2 (March 2007), 117-135.

24. Ch. D. Elder, R. W. Cobb, *The political uses of symbols*, Longman, New York & London 1983, 1.

χή της κυρίαρχης εθνικής εκδοχής

– δίδουν ορατό σχήμα σε μια συγκεκριμένη αντίληψη περί του ιστορικού παρελθόντος, που συνταυτίζεται συνήθως με τον εκάστοτε κατισχύοντα εθνικό λόγο. Ως σύμβολα και μνημονικοί τόποι²⁵, πραγματώνουν το εθνικά επιβεβλημένο και «νομιμοποιητικό αφήγημα», αναπαράγουν το παρελθόν στο παρόν. Είναι «εντελώς συμβολικά»²⁶, αποτελούν κυριολεκτικά ένα *κείμενο*, στο οποίο επισυνάπτονται *σημασίες* με βάση τυπολογίες, μνημονικούς συσχετισμούς, μνήμες, ιδέες κτλ. Αναφέρονται δηλαδή σε πράγματα εκτός του απεικονιζόμενου –αυτού καθ' εαυτού– αντικειμένου²⁷. Το μνημείο-κείμενο (ακολουθώς) «διαβάζεται» και «ερμηνεύεται» πολλὰ, όπως κάθε λογοτεχνικό (ή μη) κείμενο

– διασώζουν το ίχνος της εποχής που τα δημιουργήσε.

Οι εκάστοτε τρόποι που επιλέγει η κρατική εξουσία να κατασκευάσει και να προβάλει το παρελθόν της *διά* του μνημείου εξαρτώνται πάντοτε σχεδόν από τις ισχύουσες συνθήκες και τις ανάγκες του παρόντος. Η «εθνική αφήγηση» δεν παραμένει σταθερή, μεταβάλλεται και επαναπροσδιορίζεται, επαναδιατυπώνεται, μέσα από νέες αφηγήσεις και ερμηνείες. Οι εκάστοτε κυρίαρχες / ηγετικές εθνικές τάξεις ελέγχουν την παραγωγή του πολιτισμού, ασκούν την ηγεμονία τους χρησιμοποιώντας τον, με στόχο την επιβολή της απόψεως εκείνης περί Ιστορίας που συμβαδίζει με τον ιδεολογικό κόσμο τους, και έτσι παρεμβαίνουν στην όποια επανασηματοδότηση των μνημείων μέσα στο χρόνο. Όπως επισημαίνουν οι Johnson και Ripmeester, τροφοδοτούνται εκείνες οι μνημονικές παραδόσεις που υπηρετούν καλύτερα τον στόχο της νομιμοποίησης συγκεκριμένων τρόπων κατανοήσεων του παρελθόντος. Μας διδάσκουν ποια πράγματα πρέπει να θυμόμαστε και ποια να λησμονούμε, με στόχο την κοινωνική συμμόρφωση και την εύρυθμη αναπαραγωγή του συστήματος.

Τα *μνημεία / ηρώα* (ως εκ τούτων) αποτελούν μια διαρκώς μεταβαλλόμενη οπτική και συμβολική καταγραφή της ιστορικής μνήμης. Το νοηματικό τους περιεχόμενο ποικίλει, ερμηνεύεται πολλαπλώς όχι μόνον από τον μεταβαλλόμενο ιδεολογικό λόγο της κάθε εξουσίας, αλλά και από την ίδια την κοινωνία ή μια μικροομάδα ή από τις λεγόμενες «κοινότητες μνήμης», γι' αυτό δικαιώνουν τον χαρακτηρισμό τους ως *ζώσες αφηγηματικές πρακτικές*. Εκπέμπουν μηνύματα *διά* των συμβόλων τους, τα οποία οι αποδέκτες-θεατές προσλαμβάνουν αναλόγως του μορφωτικού τους επιπέδου και της κοινωνικής τους ταυτότητας. Η *πρόσληψη* εξαρτάται και πάλι από τις συγκυρίες του εκάστοτε παρόντος (προσωπικές ή ατομικές). Οι συμβολισμοί που

25. Πρβλ. Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la memoire*, Gallimard, Paris 1984-1992· Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις 2014, *passim*.

26. M. Auster, *ό.π.*, 219-227.

27. M. Auster, *ό.π.*, 220.

εμπεριέχουν (= τα «συμπυκνωτικά σύμβολά» τους) δημιουργούν συνειρμούς στα μέλη μιας ορισμένης κοινωνίας²⁸, «απαιτούν» τη «γενική συναίνεσή» της, *ουδέποτε πάντως σε απόλυτο βαθμό*, αφού αυτοί (ως «ανοικτά συστήματα») επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες. Κάθε κοινωνία δημιουργεί το δικό της συμβολικό σύμπαν, τα μέλη της εξοικειώνονται με αυτό «εξ απαλών ονύχων», το ενισχύουν όλοι οι σχετικοί με την κοινωνική μάθηση μηχανισμοί. Εξ άλλου, τα άτομα χρησιμοποιούν τα σύμβολα καθημερινά, «υφίστανται» συνειδητά ή ασύνειδα την επί αυτών (επί)δρασή τους. Υπό αυτήν την έννοια, το χ ή ψ ιστορικό γεγονός και η εξεικόνισή του στο μνημείο ενδέχεται να ενσωματώσει νέες ή αλλαγμένες προσδοκίες και σημασίες (για να συνεχίσει να παραμένει σημαντικό στην κοινωνία), τις οποίες όμως αδυνατούν να ελέγξουν οι κρατούντες.

Ηρώα εγείρουν και οι μη κρατικές άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις (πολιτιστικοί σύλλογοι, επαγγελματικά σωματεία, εθνοτικές ομάδες, δήμοι και κοινότητες, συντηρητικών ή προοδευτικών αποκλίσεων κοινωνικές ομάδες και σχηματισμοί, κλπ.). Όλοι αυτοί οι φορείς είτε συμπορεύονται με την επίσημη ιδεολογία ή εκφράζουν την ανεπίσημη μνήμη, την αντιμνήμη²⁹, την «κάτωθεν εκπορευομένη», την ιδίαν συλλογική μνήμη των φορέων τους, ενίοτε διαφοροποιημένη από αυτήν που αποδέχονται τα εθνοκεντρικά ή κάποια άλλα κυρίαρχα αφηγήματα («collective remembrance», συλλογική ενθύμηση, την χαρακτηρίζουν οι Jay Winter και Emmanuel Sivan, ως αποτέλεσμα της δράσης συγκεκριμένων υποκειμένων και ομάδων που δρουν δημοσίως³⁰). Η ανάδειξη τέτοιου είδους μνημείων αποτελεί *συνήθως* την αντίδραση στη συνειδητή αποσιώπηση ιστορικών γεγονότων, στη χειραγώγηση της μνήμης ή και στη παντελή αμνησία που επιβάλλεται *άνωθεν* γι' αυτά (ή για ιστορικά πρόσωπα). Τα άτομα και οι επιμέρους ομάδες δίνουν ενίοτε διαφορετικά νοήματα και σημασίες στα μνημονικά τοπία (memory scapes), στους τόπους μνήμης, τους μετατρέπουν σε οικείο μνημονικό τόπο, σε πεδίο που συνδράμει στη συγκρότηση, την παγίωση και στον εμπλουτισμό της δικής τους συλλογικής μνήμης.

28. Επιπλέον, σε μεγαλύτερες συνομαδώσεις (πόλεις, κράτη, έθνη, «παγκόσμιο χωριό») οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα σύμβολα «για να εκφράσουν διακρίσεις ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές μονάδες». Πρβλ. Joy Hendry, *Οι κόσμοι που μοιραζόμαστε. Εισαγωγή στην Πολιτισμική και Κοινωνική Ανθρωπολογία*, μετάφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, Κριτική, Αθήνα 2011, 174.

29. M. Foucault, *Language, Counter-Memory, practice: Selected essays and interviews*, επιμ. D. F. Bouchard, μετάφρ. Donald F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press 1977. Πρβλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, Ευαγγελία Ματσούκη, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στον τόμο Κατερίνα Κορρέ, Γεώργιος Κούζας (επιστ. επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεώτερων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια* (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, 7-8 Μαΐου 2007), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, Αθήνα 2010, 378.

30. Στο Γ. Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στον τόμο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, 273.

Στόχος τους πάντως, σε αμφότερες τις παραπάνω περιπτώσεις, είναι ο θεώ-
μενος αυτός πολίτης να προσεγγίσει *συναισθηματικά* την ιστορική πραγματικότητα
(ένα από τα στοιχεία τους ως συμβόλων είναι η συναισθηματική φόρτιση με την
οποία επενδύονται³¹), να ταυτισθεί με τους τιμώμενους ήρωες και τις επιφανείς
προσωπικότητες και να γίνουν πρότυπά του, να ακυρώσει τον χρόνο (συνδέοντας το
παρελθόν με το παρόν). Τα αντικείμενα –γενικώς– είναι *δρώντα υποκείμενα*
(agents), με την έννοια ότι επιδρούν επί των ατόμων, τους προκαλούν πολυποίκιλα
αισθήματα, επηρεάζουν την κοινωνική τους ζωή. Άρα, τα μνημεία –ως αντικείμενα–
δεν είναι ανενεργά υποκείμενα στη θέα των θεατών τους, αλλά *πράττουν*. Όποιος
ελέγχει το παρελθόν, καθορίζει το μέλλον, είχε πει ο George Orwell. Το παρελθόν
βεβαίως ανα-νοηματοδοτείται διαρκώς από το εκάστοτε παρόν, από τη θέση και τον
ρόλο που έχει αυτό στη συνείδησή μας³², ταυτόχρονα λειτουργεί ταυτοτικά, δημι-
ουργεί και ενισχύει ταυτότητες δηλαδή. Τα άτομα αλληλογνωρίζονται μέσω αυτού,
επικαλούμενα κοινές εμπειρίες και κοινές παραδόσεις· η *συμβολική μνήμη* που ε-
γκιβωτίζουν τα μνημεία συμβάλλει στην αυτογνωσία, την αυτοκριτική και δημιουρ-
γική επανερμηνεία του υποκειμένου, αφού συνδέει με τον πλέον «σύντομο δρόμο»
το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του σε μία ενότητα· διαδραματίζουν καθορι-
στικό ρόλο στη διαδικασία δημιουργίας σταθερών ηθικών αξιών, ειδικά τα λεγόμε-
να «κλασικά» μνημεία, αφού εγγράφουν στον χώρο ένα μόνιμο, διαρκές ίχνος, το
οποίο αποτελεί στο πέρασμα των αιώνων το θεμέλιο της μνημονικής και της ιστορι-
κής συνοχής των τόπων³³. Η τάση των ατόμων να προσκολλώνται στο παρελθόν (α-
παξιώνοντας το παρόν) είναι γνωστή, και έχει ερμηνευθεί (συν τοις άλλοις) ως μια
εσώτατη ανάγκη να συνδεθούν με ό,τι προϋπήρξαν ως κοινότης / εθνότης, και δη με
«χρυσούς αιώνες» της ακμής τους. Πρόκειται για την υπαρξιακή, ασύνειδη ενίοτε,
ανάγκη του ανθρώπου να ανεύρει νόημα ζωής. Το ορατό μνημείο-σύμβολο συνιστά
την υλική απόδειξη αυτού που αναζητεί, με δεδομένο ότι τα σύμβολα αποτελούν
«απτές διατυπώσεις αντιλήψεων, αφαιρέσεις από την εμπειρία αποκρυσταλλωμέ-
νες σε αισθητές μορφές, συγκεκριμένες ενσαρκώσεις ιδεών, στάσεων, κρίσεων, πό-
θων ή πεποιθήσεων»³⁴. Ας προστεθεί εδώ επίσης ότι το παρελθόν «ιεροποιείται»
από τον λαό, λόγω της κοσμολογικής αντίληψης της κυκλικής δομής του χρόνου, της
αέναης ανακύκλωσης των πάντων, σύμφωνα με την οποία το παρόν (και ό,τι συμ-
βαίνει σε αυτό) είναι απλή επανάληψη αυτού που συνέβη κάποτε για πρώτη φορά

31. Τέτοια ζητήματα εξετάζονται στο Joan Lewis, *Symbols and sentiments. Cross cultural studies in symbolism*, Academic Press, London - New York - S. Francisco 1977. Οι μνημονικοί τόποι δεν είναι τόποι συναισθημάτων, αλλά τόποι περισυλλογής. Γι' αυτό οφείλουν τα έθνη να τους έχουν κατά νουν όχι μόνο στις ετήσιες επετείους, αλλά να καταστούν τμήμα του πολιτικού βίου και της καθημερινής πρακτικής σκέψης ενός λαού.

32. Αντ. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, 121.

33. Νικ. -Ίων Τερζόγλου, «Ιστορία – μνήμη – μνημείο», ό.π., 273.

34. Cl. Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μετάφρ. – επιστ. θεώρηση Θ. Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, 99.

(το *illo tempore*, του Μ. Ελιάντε³⁵).

Επιπλέον, τα ηρώα έχουν *καλλιτεχνική αξία*, είναι έργα τέχνης. Περιέχουν κάποιες ποιότητες (μορφολογικές, επιλογής υλικών, συμβολισμών, κλπ.) που συνθέτουν άλλοτε όψεις της κυρίαρχης αισθητικής ή μian εντελώς διαφορετική (ίσως πρωτοποριακή ή μια προσκολλημένη στην παράδοση ή σε παρωχημένα μοτίβα). Την αποτίμησή τους ως καλλιτεχνημάτων αναλαμβάνουν πάμπολλοι ειδικοί (πραγματικοί ή αυτοχριζόμενοι), λόγιοι, εκπρόσωποι αντιπάλων καλλιτεχνικών ρευμάτων, ο «κυρίαρχος κανών» («το εκάστοτε εθνικόν μέτρον») ή ένας άλλος συνειδητά αποκλεισμένος από τους προηγούμενους.

Ο «μέσος πολίτης» καλείται να γίνει ένας «επαρκής αναγνώστης» του, για να χρησιμοποιήσω και πάλιν έναν όρο δανεισμένον από τη λογοτεχνία³⁶, που συνδέει (όπως προειπώθηκε) τα μνημεία γενικώς με τη θεώρησή τους ως κειμένων. Καλείται να *αποκρυπτογραφήσει* το σύστημα των «σημείων» τους, άρα αναπτύσσει μια κοινωνική σχέση με το ηρώο, αλλά και συνθέτει την προσωπική του άποψη περί μνήμης. Γνωστό τυγχάνει στους κύκλους των σχετιζομένων με την τέχνη το πρόβλημα της *πολλαπλής ερμηνείας των έργων της*, η αποκρυπτογράφηση των καλλιτεχνικών κωδικών της, η κατανόηση των προσωπικών ή των κοινότυπων τεχνοτροπιών, η πρόσληψη του έργου από το ευρύ κοινό³⁷. Η αισθητική διαμεσολάβηση είναι εκ των πραγμάτων αναγκαία³⁸. Σήμερα, η αισθητική της αναπαράστασης των ενσωματωμένων σε κάθε μνημείο ιδεών γίνεται πιο αφηρημένη, επιζητεί να εμπλέξει περισσότερο τον θεατή, να ενεργοποιήσει εντονότερα τη διαλεκτική σχέση κοινού και δημόσιου γεγονότος³⁹. Τι συμβαίνει στην περίπτωση της *Καμπάνας*;

Η «καταγωγική / αιτιολογική ιστορία» της *Καμπάνας*

Η αποκρυπτογράφηση της είναι μάλλον εύκολη, επειδή η καλλιτεχνική «γλώσσα» του Καπάνταη είναι «εύληπτη», γι' αυτό ίσως και σημαντική. Θα καθίστατο ευκολότερη αν διέθετα κάποια επιπλέον απαραίτητα στοιχεία, που θα απαντούσαν καθ' όλα στα παρακάτω ερωτηματικά μου. Ως τέτοια βοηθητικά στοιχεία-τεκμήρια (τα οποία δυστυχώς στερήθηκε - σε κάποιο βαθμό - η έρευνά μου) εν πρώτοις θεωρώ:

35. Μ. Ελιάντε, *Κόσμος και ιστορία. Ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, μετάφρ. Στρατή Ψάλτου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999· ο ίδιος, *Το ιερό και το βέβηλο*, μετάφρ. Ν. Δεληβοριάς, Αρσενίδης, Αθήνα 2002.

36. Πρβλ. Ζωή Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1987, 15 κ.ε.

37. Βλ. ενδεικτικά Η. R. Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης*, Εστία, Αθήνα 1995.

38. Αναφέρω ενδεικτικά τις διαμαρτυρίες που προκάλεσε ο ανδριάντας του μακεδονομάχου καπετάν Κώττα στη Φλώρινα (1960), αφού η αναπαράσταση του ήρωα την ώρα της θυσίας του θεωρήθηκε αντιηρωική. Βλ. σχετικά Σοφία Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004, 171-185.

39. Ελεάνα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στον τόμο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη...*, ό.π., 309.

– πιθανά σχετικά σημειώματα του δημιουργού, δημοσιευμένες συνεντεύξεις του, την αλληλογραφία του με τους παραγγελιοδόχους, άλλα σχετικά στοιχεία από το υπάρχον αρχείο του⁴⁰

– τα πρακτικά του συμβουλίου της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής, όπου πιθανώς θα αναγράφονταν λεπτομερώς οι αιτιολογήσεις της επιλογής τους, αλλά κάτι τέτοιο δεν συνέβη⁴¹.

Σημαντική θεωρώ τη σύντομη αναφορά του περιοδικού *ΑρμεΝικά* στο ζήτημα, στην οποία αναπαρίσταται όλη η «αιτιολογική ιστορία» της ιδρύσεως του *Ηρώου*. Στο μικρής εκτάσεως ανυπόγραφο κείμενο στο οποίο αναφέρομαι (του 1999, είκοσι έτη δηλαδή μετά τα αποκαλυπτήρια του μνημείου) παρατίθεται η όλη ιστορία «με αρκετά επιμέρους στοιχεία, τα οποία καθόρισαν τη σύλληψη, τη δημιουργία και την υλοποίησή του»⁴².

Κατά τα εκεί γραφόμενα, ο καλλιτέχνης «κλήθηκε να δώσει μορφή στην επιθυμία της Επιτροπής», συνεργάστηκε μαζί της (και με τον δήμαρχο Μπάμπη Πεχλιβανίδη) «σε όλα τα στάδια της υλοποίησης» του έργου. Η αρχική λοιπόν σκέψη στην οποία φαίνεται πως κατέληξαν συσχεπτόμενοι ήταν να κατασκευασθεί μια συνήθης καμπάνα, που θα συμβόλιζε «τη νοσταλγία της επιστροφής στα άτρια εδάφη»⁴³. Κάποιοι από την Επιτροπή πρότειναν τότε (αναρωτώμενοι και οι ίδιοι) αν θα μπορούσε ένα σύμβολο «συγκίνησης, πένθους και προσδοκίας να συνδυασθεί με την αγωνιστικότητα του αρμενικού λαού»· αν θα μπορούσε το εν λόγω σύμβολο να δεχθεί στο σώμα του ένα ακόμη σύμβολο, άκρως αντίθετο, ένα σπαθί, που θα δήλωνε «το πάθος για δικαίωση και την υπόσχεση των Αρμενίων για νίκη». Η Επιτροπή «πίστεψε» πως το σπαθί «δεν θα αλλοίωνε τη σύνθεση, αλλά αντίθετα θα την ολοκλήρωνε»⁴⁴. Ο Καπάντας «δέχθηκε» την προσθήκη, η σημασία της οποίας τελικά αποτυπώθηκε και επάνω στην πέτρινη βάση του μνημείου: *ARMENION AGON*.

Από τα παραπάνω (και όσα έπονται) εξάγεται ότι η αρχική πρόταση για το ηρώο-καμπάνα ανήκει στον Καπάντα, ήταν προσωπική επιλογή του. Μού το επιβεβαιώνει η σύζυγός του Κυρία Ισμήνη Καπάντα. Η *Προφορική Ιστορία*⁴⁵ έρχεται επί του προκειμένου ζητήματος αρωγός: Οι επιβεβαιωτικές των παραπάνω σκέψεων μαρτυρίες τού τότε ενεργού μέλους της Αρμενικής Νεολαίας Χάικ Τσιτσεκιάν και του Αρά Μαγκογιάν, νυν προέδρου της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής, ο οποίος συμμετείχε στην παραπάνω οργάνωση.

40. Ευχαριστώ και από την θέση αυτήν τη σύζυγο του αιμνήστου γλύπτη Κυρία Ισμήνη Καπάντα, τη γνωστή και εξαιρετή λογοτέχνιδα, η οποία ανταποκρίθηκε ασμένως στην παράκλησή μου να μελετήσει το αρχείο του και να μου γνωστοποιήσει ό,τι σχετίζεται με το θέμα.

41. Ευχαριστώ και από την θέση αυτήν τον κ. Μάικ Τσιλγκιριάν, πρόθυμο και ευγενικό πάντοτε αρωγό των επιστημονικών μου αναζητήσεων περί την αρμενική Λαογραφία.

42. *ΑρμεΝικά*, τχ 6 (Μάρτιος - Απρίλιος 1999), 11.

43. *ΑρμεΝικά*, τχ 6, ό.π.

44. *ΑρμεΝικά*, τχ 6, ό.π.

45. Τεράστια πλέον σήμερα και στην Ελλάδα η σχετική βιβλιογραφία.

Το θέμα των πηγών της έμπνευσης του «ποιητή» Καπάνταη (όπως φάνηκε ήδη) δεν μπορεί να απαντηθεί. Όσα έπονται αποτελούν εικασίες, βάσιμες ή βασιμότερες:

– Τον ώθησε στην επιλογή η γνωστή σ' αυτόν θρησκευτική πίστη του αρμενικού λαού, συνδυασμένη με την οικεία του αντίστοιχη του ελληνικού, ειδικότερα του πολύπαθου πατρογονικού του μικρασιατικού;

– Γνωρίζουμε ότι το χτύπημα της καμπάνας έγινε σύμβολο της γενοκτονίας, ειδικά μετά την έκδοση του πολύ δημοφιλούς ποιήματος «Το Ασίγαστο Καμπαναριό» από τον ποιητή Paruyr Sevak (φωτογρ. 8). Την πληροφορία μου επιβεβαίωσε ο Λεβόν Αμπραχαμιάν. Γνώριζε άραγε ο Καπάνταης (ως ποιητής και λόγιος) τον (μεγαλύτερο ίσως) αρμένιο ποιητή και το εν λόγω ποίημά του;



Φωτογρ. 8

– Κατά πόσον μπορεί να τον επηρέασε το «Ηχήστε σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές, δονήστε σύγκορμη τη χώρα πέρα ως πέρα» του Άγγελου Σικελιανού (από το γνωστό του ποίημα «Παλαμάς») που εκφωνήθηκε το 1941, την ημέρα της ταφής του ποιητή;

– Έχει δημοσιευθεί (ήδη από το 1950) *Η καμπάνα του Πόντου* (μια πολύστιχη επικολυρική σύνθεση) στο πρώτο τεύχος της *Ποντιακής Εστίας*⁴⁶, «για να ακουστεί ο

46. Βλ. τώρα Φίλων Κτενίδης, *Η καμπάνα του Πόντου. Το τραγούδι της χαμένης πατρίδας*, έκδοση του Σωματείου «Παναγία Σουμελά», 2002· Φίλων Κτενίδης, *Η καμπάνα του Πόντου. Εννοιολογική προσέγγιση από τον φιλόλογο Παν. Παπαδόπουλο*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012· Ιωακείμ Καρε-

πνευματικός της ήχος στα πέρατα της οικουμένης. Ήταν το προσκλητήριο σάλπισμα του Φίλωνα Κτενίδη προς όλους τους Ποντίους, τους οποίους επιθυμούσε να καταστήσει κοινωνούς των ιδεών και των οραμάτων του. Μέσα στα χαλάσματα αναζητούσε την ελπίδα που θα συνέβαλε στην πρόοδο και την προκοπή των συμπατριωτών του. Ήταν το μεγάλο όραμα και η υπόσχεση που έδωσε στον εαυτό του, αλλά και στο ανώνυμο πλήθος των προσφύγων, που αναζητούσαν την προστασία και τη χάρη της Παναγίας...»⁴⁷.

– Το πρώτο αρμενικό πολιτικό κόμμα που ιδρύθηκε στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1880 (στο πλαίσιο της «διεθνοποίησης» του αρμενικού ζητήματος στη Δύση⁴⁸) ήταν το μαρξικών τάσεων Hunchak (*Χουντσάκ*, Καμπάνα), και είχε ως σήμα του την καμπάνα. Γνώριζε αυτήν την πληροφορία ο Καπάνταης;

Καμπάνα: Οι μετασημάνσεις ενός συμβόλου

Εισαγωγική επισήμανση: Αμφότερα τα κύρια σύμβολα της εργασίας μου (καμπάνα και σπαθί) ανήκουν στην κατηγορία που η Ortner ονόμασε *key symbols*: Τα σύμβολα-κλειδιά αποτελούν πηγή από την οποία τα άτομα ανακαλύπτουν, επαναανακαλύπτουν και μετασχηματίζουν τον πολιτισμό τους από γενιά σε γενιά, επειδή αυτά ανήκουν στο σύστημα των δημοσίων συμβόλων (*public symbol system*), και ως τέτοια (σύμβολα-κλειδιά) τα αναγνωρίζουν και τα επεξεργάζονται οι χρήστες τους⁴⁹. Ο R. Brown θεωρεί ότι τα σύμβολα γενικώς «... καθιστούν δυνατή τη συναίνεση (*consensus*) ως προς το νόημα (*sensus*) του κοινωνικού κόσμου, συναίνεση που έχει θεμελιώδη συμβολή στην αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης· η “λογική” ένταξη είναι η προϋπόθεση της “ηθικής” ένταξης»⁵⁰. Οι «παραδοσιακές» κοινωνίες αποδέχονταν σχεδόν αναντίρρητα το μικροσύμπαν των οικείων τους συμβόλων, τα μέλη της ήταν εξοικειωμένα με αυτά, τα καθοδηγούσαν, εφ’ όσον αυτά εμπεριέχουν ενσωματωμένες κοινωνικές αξίες, προς τις οποίες οφείλεται συμμόρφωση. Σήμερα –σε εποχές ορθολογισμού και ατομικότητων– είναι ανυπόστατη μια τέτοια θεώρηση.

Η χρήση κωδώνων στις θρησκευτικές και τις κοσμικές τελετές είναι αρχαιοτάτη και σχεδόν καθολική⁵¹. Στον αρχαιοελληνικό κόσμο (όπως και σε αυτόν των Σύρων, των Αι-

πίδης, «Η Καμπάνα του Πόντου: λαογραφική-εθνοϊστολογική προσέγγιση», *Αρχαίον Πόντου* 55 (2015), 83-239.

47. Ό.π.

48. Βλ. ενδεικτικά στο Ιάκ. Ζ. Ακτσόγλου, *Η εξόντωση του μισητού λιονταριού. Ο Ελληνισμός της καθ’ ημάς Ανατολής και οι επάλληλοι κύκλοι του αφανισμού του*, Τσουκάτος, Αθήνα 2005, 47 κ.ε., όπου και ξενόγλωσση σχετική βιβλιογραφία.

49. Sherry B. Ortner, «On key symbols», *American Anthropologist* 75:5 (1973), 1339.

50. Στον P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, μετάφρ. Κ. Καψαμπέλη, εισαγωγή Ν. Παναγιωτόπουλος. Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, 240.

51. Mojca Kovačič, «The bell and its symbolic role in Slovenia», *ICTM Study Group on Folk Musical Instruments. Proceedings from the 16th International Meeting*, 2006, 106.

γυπτίων και των Ρωμαίων) εμφανίζεται χρήση μικρών κωδωνίσκων στην «εθνική» λατρεία⁵². Αναφέρεται (π.χ.) ότι επί Αυγούστου στη Ρώμη είχε τοποθετηθεί κώδων προ του ναού του Διός, για να σημαίνει την έναρξη και τη λήξη των ιεροτελεστιών⁵³. Κώδωνες εμφανίζονται στα είδωλα του Πριάπου που εχρησιμοποιούνται στις βακχικές τελετές, με αξιοσημείωτο στοιχείο ότι είναι συνδεδεμένες με φαλλούς⁵⁴. Στην *Έξοδο* (κῆ', 29-30) μαρτυρείται ότι οι αρχιερείς των παλαιών Ιουδαίων έφεραν επί των ενδυμάτων τους χρυσούς κωδωνίσκους, όπως φέρουν σήμερα οι αρχιερατικοί σάκκοι⁵⁵.

Οι καμπάνες εισήχθησαν στη θρησκευτική λατρεία των χριστιανών μάλλον από τα μέσα του 9^{ου} μ.Χ. αιώνα⁵⁶, και οι αρχαιότερες των χριστιανικών ναών ανήκουν στον όγδοο⁵⁷. Ο Χριστιανισμός (στο πλαίσιο της αποδόμησης του αρχαιοελληνικού κόσμου και των πανίσχυρων ακόμη συμβόλων του ή της «πνευματικοποίησής» τους) ανα-νοηματοδοτεί την καμπάνα⁵⁸. Τώρα πλέον συμβολίζει τις σάλπιγγες των αγγέλων, που αφυπνίζουν για εγρήγορση. Το κοίλωμά της και το σχήμα της παραπέμπει σε θόλο, στον θόλο του ουρανού⁵⁹, είναι το στόμα του κήρυκα, η γλωσσίδα της η γλώσσα του, η κρούση της συμβολίζει το στόμα του Θεού, της ίδιας της Εκκλησίας, που απευθύνεται στο ποίμνιό της και το καλεί να προσέλθει στο ναό για να προσευχηθεί. Μοιάζει σαν να τραβά μαζί τον άνθρωπο και τον Θεό, διατείνεται ο Schafer⁶⁰.

Οι λειτουργίες της καμπάνας στον ορθόδοξο κόσμο σχηματικά μπορεί να ταξινομηθούν ως εξής:

- Αποτρεπτική: Εκδιώκει τους δαίμονες και τα κακά πνεύματα⁶¹.
- Τελετουργική: Συνοδεύει θρησκευτικά και κοσμικά γεγονότα (καλεί τους πιστούς στη λειτουργία, στα κηρύγματα, στον Εσπερινό, στο κατηχητικό, στον αγιασμό, στην προσευχή, σε λιτανείες, στους επικήδειους και στα μνημόσυνα, στους γάμους και στις κηδείες). Ορίζει, δηλαδή, τον κοσμικό και τον θρησκευτικό χρόνο⁶² ή ενημερώνει

52. Σπ. Μακρής, «Κώδων», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7 (1965), στήλη 1226.

53. Σπ. Μακρής, «Κώδων», ό.π.

54. Τζ. Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων*, Πύρινος Κόσμος, Αθήνα 1992, 213.

55. Σπ. Μακρής, «Κώδων», ό.π., στήλη 1226.

56. Ο δόγης των Βενετών Ούρσος χάρισε στον αυτοκράτορα Μιχαήλ δώδεκα υπερμεγέθεις κώδωνες, αφού μάλιστα στη Δύση, ήδη από τις αρχές του 7^{ου} αι., έχουν εισαχθεί στην λειτουργική χρήση. Πρβλ. Σπ. Μακρής, «Κώδων», ό.π., στήλη 1227.

57. Σπ. Μακρής, «Κώδων», ό.π.

58. Ο Βουδισμός, ο Ταοϊσμός, ο Καθολικισμός, ο Προτεσταντισμός οικειοποιήθηκαν την καμπάνα ως σύμβολο.

59. J. E. Cirlot, *A dictionary of symbols*, transl. from the Spanish by Jack Sage, Routledge, London 1971², 24.

60. R. Murray Schafer, *The soundscape. Our sonic environment and the tuning of the world*, Destiny Books Rochester, Vermont 1994, 54.

61. Τζ. Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων*, ό.π., 214.

62. Βλ. P. Price, *Bells and man*. Oxford, Oxford University Press, 1983, ειδικότερα το κεφ. 6· M. Μερακλής, «Η "Ρωμιοσύνη" του Ρίτσου», *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*, φ. 5963 (29. 5. 1994), 3.

για ευχάριστα και δυσάρεστα γεγονότα της ζωής των ανθρώπων με τον χαρμόσυνο ή θλιμμένο ήχο της. Ήταν και παραμένει ένα ακουστικό ημερολόγιο⁶³. Ας αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας απαγορεύτηκε η χρήση καμπανών, επειδή αποτελούσαν «μυστικόν όργανον του διαβόλου»⁶⁴, καθ' όσον διέταρσσαν τον ύπνο των μουσουλμάνων⁶⁵.

• Σημειολογική-κοινωνική: Είναι το σύμβολο που αισθητοποιεί την παρουσία ενός χωριού ή μιας ενορίας ακουστικά, που καθιστά ηχηρή την παρουσία τους στους γύρω με τον ήχο της, τον εορταστικό κυρίως. Συνιστά έναν κεντρομόλο ήχο, αφού ελκύει και ενώνει την κοινότητα. Το κτύπημά της υπόκειται σε κανονιστικό νόμο, είναι κανονισμένο, δηλαδή το πότε ηχεί και για ποιον σκοπό⁶⁶. Αυτό μπορεί να ανατραπεί σε έκτακτες περιπτώσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρω μια περίπτωση που σχετίζεται άμεσα με την παρούσα εργασία. Στο Diyarbakir, κατ' εκείνες τις «μαύρες ημέρες» του 1895, οι Τούρκοι χτύπησαν την καμπάνα σε ασυνήθιστη ώρα, για να δώσουν το σήμα της έναρξης μιας ακόμη ανθρωποσφαγής. Ένα αγόρι 13 χρονών (μάρτυς του επεισοδίου) αναφέρει ότι του προξένησε μεγάλη εντύπωση το γεγονός, και ονειρεύτηκε την ημέρα που θα σημάνουν την καμπάνα οι Αρμένιοι για να δηλώσουν την έναρξη της δικής τους επίθεσης εναντίον των Τούρκων⁶⁷.

Όσον αφορά σε μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις⁶⁸, όπου, σε μερικές περιπτώσεις,

63. R. Murray Schafer, *The soundscape...*, ό.π., 55.

64. Σπ. Μακρής, «Κώδων», ό.π., στήλη 1227.

65. Ας αναφερθεί εδώ μια σχετική συμπεριφορά, από τις δεκάδες ανάλογες που μαρτυρούνται στον τότε οθωμανικό χώρο: Η περίφημη εκκλησία των αγίων Cyriacus and Julietta (Sourp Giragos, κήκε το 1880, το 1913 ένας κεραυνός κατέστρεψε το κωδωνοστάσιό της) στο κέντρο της παλαιάς πόλης του Diyarbakir είχε ένα υψηλό κωδωνοστάσιο, το οποίο το 1915 βομβαρδίστηκε, επειδή ήταν ψηλότερο από τους μιναρέδες της πόλης. Η εκκλησία καταστράφηκε, οικοδομήθηκε εκ νέου και επαναλειτούργησε το 2011. Κατά τους Laure Marchand και Guillaume Perrier, *Turkey and the armenian ghost: On the trail of the genocide*, McGill-Queen's Press, Montreal & Kingston, London, Ithaca 2015, η ανακαίνιση αυτού του ναού «was spectacular, but it contrasted sharply with the neglected state of the six or seven other Armenian churches» στην πόλη του Diyarbakir (σ. 180).

66. Mojca Kovačič, «The bell and its symbolic role in Slovenia», ό.π., 106.

67. Ephr. K. Jernazian, *Judgement unto truth: Witnessing the armenian genocide*, 83. Το επεισόδιο θυμίζει δύο σχετικές παραδόσεις από τη Σλοβενία: Οι κάτοικοι ενός χωριού Kobilje λένε ότι ακούν τον ήχο μιας βυθισμένης καμπάνας, την οποία είχαν πετάξει για να προστατευθούν από τους επιτιθέμενους Τούρκους. Εις μνήμην της νίκης τους (οι εισβολείς εκδιώχθηκαν μετά την επίθεσή τους - ως «κακά πνεύματα», ως το ανόσιο - από υπερφυσικές δυνάμεις στα γύρω όρη), οι καμπάνες ακόμα χτυπούν μισή ώρα νωρίτερα το Σάββατο. Σε άλλο χωριό, ο ήχος μιας καμπάνας προστάτευσε τους χωρικούς από τους Τούρκους όταν άρχισαν να χτυπούν τις καμπάνες με όλη τους τη δύναμη κατά τη διάρκεια μιας επίθεσης. Το έδαφος κάτω από τα πόδια των Τούρκων άρχισε να βουλιάζει, και, εις μνήμην αυτού του γεγονότος, οι χωρικοί χτυπούν την καμπάνα τους το Σάββατο, μετά το μεσημέρι, αντί για το βράδυ. Βλ. Mojca Kovačič, ό.π., 108.

68. Βλ. ενδεικτικά την «κλασική» εργασία του Alain Corbin, *Village bells. Sound and meaning in the 19th century french countryside*, N. York 1998², όπου (με αντικείμενο μελέτης του τη γαλλική

πολλές καμπάνες χτυπούσαν ταυτοχρόνως, ίσχυε η διάκριση της κάθε καμπάνας αναλόγως του ακροατήριου της. Θεωρώ, δηλαδή, εδώ την καμπάνα και τον ήχο της ως ταξικό στοιχείο, που ενισχύει κοινωνικές και έμφυλες διαφοροποιήσεις και διακρίσεις. Οι θλιβεροί ήχοι της έδιδαν επίσης πληροφορίες όσον αφορά στο φύλο του τεθνεώτος: Δύο χτυπήματα σήμαιναν γυναίκα, τρία άνδρα, κοινός τόπος σε Αγγλία και Γαλλία. Μερικές φορές μικρότερες σε μέγεθος καμπάνες χρησιμοποιούνταν σε περιπτώσεις θανάτου γυναικών και παιδιών, μεγαλύτερες για άνδρες ή για άτομα ανώτερης και ανώτατης κοινωνικής θέσης. Οι καμπάνες στους γάμους (και η γαμήλια μουσική επίσης) ήταν, με τον ίδιο τρόπο, δείκτες κοινωνικών διαχωρισμών: Οι φτωχοί, γενικά, δεν είχαν καμπάνα να χτυπήσει γι' αυτούς, ενώ στην εποχή του μπαρόκ οι πλούσιοι είχαν την πολυτέλεια να έχουν ακουστική συνοδεία που ταίριαζε με την οπτική πανδαισία αμαξών, κοστούμιών και κεριών⁶⁹.

Η καμπάνα ενίοτε γίνεται και σύμβολο κοσμικών αξιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο της ραγισμένης *Καμπάνας της Ελευθερίας* (Liberty Bell), συμβόλου της ελευθερίας και μιας συμβολικής εικόνας της Φιλαδέλφειας των Η.Π.Α., όπου βρίσκεται. Η χαραγμένη επάνω της επιγραφή «Κηρύξτε την ελευθερία σε όλη τη Γη προς όλους τους κατοίκους της» την μετέτρεψε σε σύμβολο της ελευθερίας για τους σκλάβους όλης της γης⁷⁰.

Το ξίφος

Κατά την Τζ. Κούπερ, είναι φαλλικό σύμβολο⁷¹, η αρσενική αρχή⁷². Τα όπλα γενικώς διατηρούσαν μια «διπλή» φύση, λόγω της ουράνιας και της γήινης καταγωγής τους, αφού η εργασία κατασκευής τους στο καμίνι του σιδηρουργού ήταν τελετουργία, ουράνια και χθόνια. Λέγεται πως το πρώτο σίδερο το επεξεργάστηκαν οι Αιγύπτιοι, οι οποίοι το είχαν εξάγει από τους μετεωρίτες⁷³. Στα υπόγεια καμίνια του Ηφαίστου, των Κυκλώπων κατασκεύαζονταν τα όπλα των «εκπολιτιστών ηρώων», άρα αυτά καθίσταντο πνευματικά σύμβολα, τα χρησιμοποιούσαν οι ιερείς της Κυβέλης, οι Κάβειροι, οι Κουρήτες⁷⁴.

ύπαιθρο του 19^{ου} αι.) ο συγγραφέας της τονίζει το ρόλο του ηχητικού αυτού αντικειμένου ως ενισχυτή της τοπικής ταυτότητας, ως συμβόλου εξουσίας και αντίστασης, ως συμβόλου ενότητας και διαφοράς, ως «τόπου» κοινωνικής και πολιτικής πάλης, σημασιοδότησης του χρόνου, κλπ.

69. B. R. Smith, *The acoustic world of Early Modern England. Attending to the O-Factor*, Shicago and London, 1999, 53.

70. Βλ. ενδεικτικά G. Nash, *Liberty Bell*, Yale University Press, New Haven 2010.

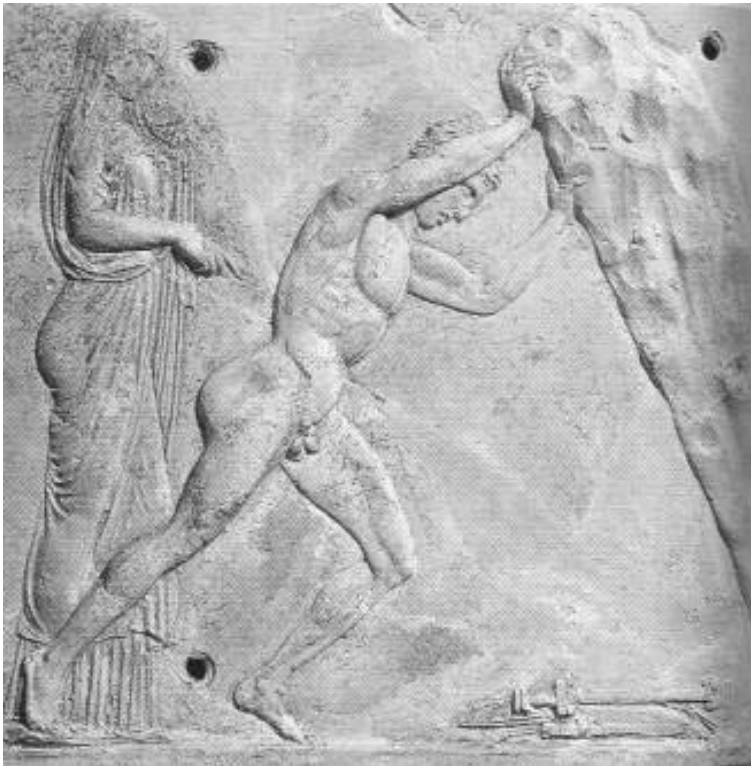
71. Η γραβάτα είναι ένα συμπλήρωμα της ανδρικής ένδυσης με συμβολική σημασία. Ίσως δεν είναι τυχαίο που έχει σχήμα σπαθιού. Είναι, λοιπόν, σύμβολο ανδρισμού, αρρενωπότητας, διεκδίκησης.

72. Τζ. Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων*, ό.π., 467.

73. Luc Benoist, *Σημεία, σύμβολα και μύθοι*, μετάφρ. Αριστέα Παρίση, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, 108.

74. Αυτά τα στοιχεία μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε τα μέταλλα με τα πλανητικά στοιχεία του

Στην ελληνική μυθολογία ο Αιγέας, πατέρας του Θησέα, έκρυψε το σπαθί και τα σανδάλια του κάτω από ένα βράχο, για να τα βρει ο γιος του, όταν θα είχε την δύναμη να σηκώσει τον βράχο (φωτογρ. 9). Στον μύθο του βασιλιά Αρθούρου, το θρυλικό Εξκάλιμπερ δημιουργήθηκε από το υλικό ενός μετεωρίτη που έπεσε στη γη⁷⁵. Σε αυτές τις περιπτώσεις το σπαθί αποτελεί ένα ξεκάθαρο σύμβολο του Πνεύματος, το οποίο είναι δεσμευμένο στην αδρανή ύλη - βράχο / ξύλο. Μόνο αυτός που κατέχει την αρετή της Βούλησης, της Σοφίας και της Αγνότητας είναι ικανός να απελευθερώσει το Πνεύμα από τα δεσμά και μέσω Αυτού να επιτελέσει άθλους, υπηρετών την Δικαιοσύνη και την Αλήθεια, κατατροπώνων τις δυνάμεις του κακού και επαναφέρον την τάξη, την ευημερία και τη δικαιοσύνη στους ανθρώπους. Ο Αρθούρος (κατά τον μύθο) ήταν ένας εξ αυτών.



Φωτογρ. 9

Κάτω Κόσμου και τους πλανήτες με τα του ουρανού: Στον Δία αντιστοιχεί ο κασσίτερος και το ζαφείρι, στην Αφροδίτη ο χαλκός και το σμαράγδι, στον Άρη ο σίδηρος και το ρουμπίνι.

75. Σχεδόν ο ίδιος συμβολισμός υπάρχει στη σκανδιναβική παράδοση, όπου ο Σίγκμουντ είναι ο μόνος που μπορεί να βγάλει το Νότουγκ, το σπαθί των Βολσούνγκ, μέσα από την βελανιδιά που ο ίδιος ο Όντιν είχε τοποθετήσει.

Στην Ορθοδοξία το ξίφος διατήρησε τη «διπλή» φύση του, γι' αυτό ο συμβολισμός του είναι διφυής: Σχετίζεται (α) με την ευλογία και την κατάρτα, αλλά και (β) με την **προστασία** και τη **δικαιοσύνη**. Έπονται κάποια ενδεικτικά παραδείγματα:

α. Δύο χερουβείμ με ρομφαία στο χέρι συνοδεύουν τους Πρωτοπλάστους στην έξοδό τους από τον Παράδεισο, ο Γιαχβέ μετά την έκπτωση των Πρωτοπλάστων έσπειλε το ξίφος στον κόσμο, είτε ως όπλο του λαού του κατά των εχθρών του, είτε (συνοδευμένο με πείνα και λοιμούς) εναντίον του ίδιου, προς (αυτο)τιμωρία του⁷⁶. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται κατά την Έσχατη Κρίση φέρων ξίφος στο δεξί χέρι του. Επιπλέον, το βλέπουμε (συχνά φλεγόμενο) μπροστά στις πύλες της Εδέμ ως ένδειξη προστασίας, όπου μόνον οι «καθαροί τῇ καρδίᾳ» μπορούν να εισέλθουν. Ο Παράδεισος φυλάσσεται από αγγέλους με πύρινα σπαθιά, οι οποίοι κρατούν μακριά το κακό και τους απίστευτους. Εδώ βεβαίως πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζει η φωτιά ως όριο των δύο κόσμων. Χωρίζει μεν αλλά ταυτόχρονα ανοίγει τα όρια μεταξύ του «Εδώ» και του Κάτω Κόσμου⁷⁷, γίνεται μέσον *διάβασης των επισκεπτών* (πρβλ. ανάλογες ιδιότητες του νερού⁷⁸, των ποταμών, κλπ.). Οι «ιεροί» επισκέπτες έρχονται στη φωτιά και *από τη φωτιά*, τη διαβαίνουν: Όλα τα άτομα που έρχονταν απ' έξω θεωρούνται πως έρχονται από τον Άλλο Κόσμο, τον «Έξω», τον ακατοίκητο. Έφερναν μαζί τους ό,τι ενσωμάτωσαν από το έξω (*μιαρό*) στο μέσα (*ιερό*). Γι' αυτό έπρεπε να διέλθουν από τη φωτιά, να εξαγνισθούν⁷⁹.

β. Είναι όμως και επιθετικό όπλο της θεότητας, εικόνα της αστραπής, η φωτοφόρα αστραπή της αλήθειας που σκίζει τα σκοτάδια της άγνοιας και την περιπλοκή των δεσμών της. Αντιπροσώπευε την εγκόσμια εξουσία της θεότητας και αυτήν των αρχόντων, η οποία επέβαλλε την ειρήνη και τη δικαιοσύνη, «ενώ ταυτόχρονα το πνευματικό κύρος της το εξέφραζε η ποίηση της ρυθμικής ομιλίας». Γι' αυτό στις ρομανικές μικρογραφίες βλέπουμε ένα δίστομο ξίφος να βγαίνει από το στόμα του Ιεχωβά⁸⁰. Ο σοφός Σολομών χρησιμοποίησε ξίφος στο στρατηγηγμά του για να αποκαλύψει την αλήθεια και να παρωθήσει τις δύο γυναίκες - διαδίκους να εκφράσουν τα ειλικρινή τους συναισθήματα για το ζωντανό παιδί⁸¹. Ο μαθητής του Χριστού Πέτρος αποδίδει δικαιοσύνη διά του ξίφους, αποκόπτων το αυτί του Μάλχου (υπηρέτη του

76. M. Feuillet, *Λεξικό χριστιανικών συμβόλων*, μετάφρ. Αλεξάνδρα Λάππα, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007, 142, 143.

77. V. Zaikovsky, «Ηθη και έθιμα του Δωδεκαημέρου στη Σάμο και η βαλκανομικρασιατική παράδοση (Απόπειρα συστηματικής ιστορικο-συγκριτικής μελέτης)», στον τόμο *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου*, τ. Β'. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, 12Β, Αθήνα 1998, 401.

78. Μ. Γ. Σέργγης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (19ος αι.-1922): Γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, στο Ευρετήριο, στο λήμμα «νερό».

79. Πρβλ. Μ. Σέργγης, ό.π., 96, 98, 99, 100, 281, 286.

80. Luc Benoist, *Σημεία, σύμβολα και μύθοι*, ό.π., 109.

81. Πρβλ. *Βασιλειών Γ'* (3, 16-28).

Καϊάφα), η Δικαιοσύνη παρίσταται κρατούσα ξίφος και ζυγαριά, κλπ.⁸². Ουδόλως τυχαίο είναι λοιπόν το γεγονός ότι τυγχάνει έμβλημα των αγίων Φωκά, Παύλου, Ιουστίνης, Ευφημίας, επειδή μαρτύρησαν με αυτό το όπλο⁸³.

Τα συμβολικά υλικά του *Ηρώου*

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του «εκφράζουν απόλυτα τα συναισθήματα, την αποφασιστικότητα και τον αγώνα του αρμενικού λαού για εθνική δικαίωση», η πέτρα και ο ορείχαλκος «μετατράπηκαν σε όρκο τιμής που ζεσταίνει τις καρδιές των Αρμενίων»⁸⁴. Η σκληρή σύσταση και η αντοχή της πέτρας πάντα εντυπωσίαζαν τον άνθρωπο, επειδή την αντιπαρέβαλλε προς εαυτόν και προς όλα τα έμβια όντα που υφίστανται αλλαγές στην πορεία του βίου τους και τελικώς τον άφευκτο θάνατο. Η πέτρα –στην παγκόσμια σφαίρα– συμβολίζει την σταθερότητα, τα ασφαλή θεμέλια, τη διάρκεια, την αντοχή, την επιμονή, την αθανασία (το άφθορον της Υπέρτατης Πραγματικότητας⁸⁵). Από τα αμέτρητα παραδείγματα ως θυμηθούμε ότι κατά την αλλαγή του χρόνου ο νοικοκύρης φέρνει μέσα στο σπίτι (ακόμη και σήμερα) μια μεγάλη (ευετηριακή) πέτρα· ή τη φράση του Κυρίου ότι θα οικοδομήσει αρραγή την Εκκλησία του «επί ταύτη τη πέτρα», όταν ο Πέτρος ομολόγησε την ορθή πίστη ότι Εκείνος είναι «ο Χριστός ο Υιός του Θεού του ζώντος» (Ματθ. 16, 16).

Συνέχειες και μετασχηματισμοί στα σύμβολα

Η αρχική καμπάνα του *Ηρώου*, «ήρεμη, άθικτη» (κατά τα γραφόμενα στο περιοδικό *ΑρμεΝικά*, χωρίς δηλαδή τις «πληγές» της) συμβόλιζε την επιστροφή στην πατρίδα, ήταν το μέσον που συμβολικά θα διέχεε στον απανταχού διεσπαρμένο αρμενικό λαό την ελπίδα, την προσδοκία για την επιστροφή στη μητέρα πατρίδα. Η πρόταση του ρομαντικού δημιουργού της ήταν εξόχως καλλιτεχνική, «ήρεμη», «ήπια», έδινε έμφαση στη μνήμη ως κινητροποιό δύναμη της ιστορίας. Θεωρώ αυτονόητο ότι η εμμονή κάθε καλλιτέχνη στην πλαστικότητα και τη φόρμα δεν διασφαλίζει την αξία / σπουδαιότητα του τελικού αποτελέσματος. Σημασία έχει η εγκιβωτιζόμενη σε αυτό ιδέα και ο τρόπος που επιλέγει να της δώσει υπόσταση.

Ήταν όμως ταυτόχρονα η *Καμπάνα* το ίδιο το σώμα της πατρίδας, ένα ολόκληρο σύμπαν που το στέφει συμβολικά ο τρούλος μιας αρμενικής εκκλησίας. Ο καλλιτέχνης (αναμφισβήτητα θαρρώ) επιδίωξε να τονίσει το αυτονόητο: Την πίστη του αρμενικού λαού στο Θείο, του λαού που φέρεται ως το πρώτο έθνος που ασπάστηκε

82. Για τα παραπάνω και για περισσότερα παραδείγματα βλ. Michel Feuillet, *Λεξικό χριστιανικών συμβόλων*, ό.π., 143-144.

83. Τζ. Κούπερ, *Λεξικό συμβόλων*, ό.π., 467· Michel Feuillet, *Λεξικό χριστιανικών συμβόλων*, ό.π., 144.

84. *ΑρμεΝικά*, τχ 6, ό.π.

85. Τζ. Κούπερ, ό.π., 288 κ.ε.

τον Χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία του. Η πρόταση του καλλιτέχνη ταυτιζόταν με την καθαρά τελετουργική χρηστικότητα της καμπάνας-συμβόλου που εκτέθηκε πα-
ραπάνω.

Όπως όμως προεπιτάχθηκε, τα μέλη της Αρμενικής Εθνικής Επιτροπής θέλησαν να προσδώσουν στο *Ηρώ* τον συμβολισμό της αγωνιστικότητας του λαού τους, «το πά-
θος τους για δικαίωση και την υπόσχεση (...) για νίκη»⁸⁶. Τα επιπρόσθετα στοιχεία του (οι οπές / πληγές και το ξίφος) κρίθηκαν από όλους ως αντιπροσωπευτικά αυτού του πνεύματος. Η εκ των υστέρων προσθήκη τους κρίνω πως μετάλλαξε τον πρότερο συμβολισμό, χωρίς να τον αποκλείει παντελώς. Η καμπάνα θα εξακολουθούσε να ηχεί διαρκώς το προσκλητήριο της. Όμως οι επιπρόσθετες ουλές στο σώμα της δεν μπορεί παρά να σημαίνουν τις πληγές που δέχθηκε το συλλογικό σώμα της Αρμενίας διαχρονικά⁸⁷, ιδίως από τα τέλη του 19^{ου} αι. και εξής· πρωτίστως, δηλαδή, είναι η ίδια η ψυχή των Αρμενίων που, όπως ο ήρωας της ταινίας *Αραράτ*, συνεχίζουν να αναρωτιούνται «ποιοι ήταν εκείνοι οι άνθρωποι που μας μισούσαν τόσο; Πώς αρ-
νούνται ακόμη το μίσος τους με αποτέλεσμα να μας μισούν ακόμη περισσότερο;». Τις οδυνηρές αλλά και τις ένδοξες στιγμές της αρμενικής ιστορίας θυμίζουν επίσης τα ανάγλυφα αποτυπωμένα στο χέιλος της καμπάνας *ονόματα των πεδίων των μαχών*. Στο σώμα της «μετακομίζει» η ιστορία, η ιστορική μνήμη, επώδυνη και χαροποίος. Κάθε μνήμη που επιθυμεί να διεκδικήσει τα δικά της τονώνεται με αποτυχίες και επιτυχίες.

Αλλά και κάτι πολύ σημαντικό: Η γενοκτονία των Αρμενίων δεν συντελέστηκε στα πεδία των μαχών. Αφορούσε σε αμάχους και απροστάτευτους ανθρώπους. Ο πόνος, η πίκρα του λαού τους διογκώθηκε, επειδή πρόκειται για μια *αδικία* που διεπράχθη εις βάρος τους. *Η αίσθησή της είναι κινητήριος δύναμη της Ιστορίας*. Ο διαχρονικός Θουκυδίδης είχε διαγνώσει τη σημασία του ζητήματος που θίγω: «Αδικούμενοί τε, ως ἔοικεν, οἱ ἄνθρωποι μᾶλλον ὀργίζονται ἢ βιαζόμενοι· τὸ μὲν γὰρ ἀπὸ τοῦ ἴσου δοκεῖ πλεονεκτεῖσθαι, τὸ δ' ἀπὸ τοῦ κρείσσονος καταναγκάζεσθαι» (φαίνεται ότι οι άνθρωποι οργίζονται περισσότερο οσάκις αδικούνται, παρά οσάκις υποκύπτουν στη βία. Διότι στην πρώτη περίπτωση θεωρούν ότι γίνονται θύματα της πλεονεξίας των ίσων προς αυτούς, στη δε δεύτερη ότι υποτάσσονται στον ανώτερόν τους, Α', 77). «Υπάρχει μόνο ένα πράγμα χειρότερο της αδικίας, και αυτό είναι η δικαιοσύνη χωρίς το σπαθί της στο χέρι της», ισχυρίζεται ο Όσκαρ Ουάιλντ⁸⁸ (There is only one thing worse than Injustice, and that is Justice without her sword in her hand. When Right is not Might, it is Evil). Αυτό υπερασπίστηκε με την «καλλιτεχνική παρέμβασή» της η Επιτροπή. Βεβαίως, (α) ο αγώνας για δικαίωση των αγώνων ενός λαού διαθέτει πολ-

86. *Αρμενικά*, ό.π.

87. «Στην καμπάνα απάνω υπάρχουν οι πληγές, οι οποίες παραπέμπουν στις πληγές τις ανθρώπινες, δηλαδή στον πληθυσμό ο οποίος σφαγιάστηκε»: Σκέψεις του Καπάνταη, όπως μού τις μετέφερε η κ. Ισμήνη Καπάνταη.

88. <http://www.online-literature.com/wilde/1305/>

λούς τρόπους, δεν σημαίνει απαραίτητα πόλεμο και βία, και (β) ο (συμπαντικού χαρακτήρα) κανόνας ότι η άδικη πράξη δεν μένει ατιμώρητη ίσως σήμερα να μην βρίσκει πια έδαφος να στεριώσει.

Οι σπές γενικά σημαίνουν την διακοπή, την άρση της συνέχειας, εδώ διασπούν τη συνέχεια του σώματος, δημιουργούν κενά, αιμορροούν.

Το ξίφος παραπέμπει πρωτίστως (όπως ήδη τονίστηκε) στο μέσον εκείνο που επιβάλλει δικαιοσύνη⁸⁹. Ο συναφής αγώνας των Αρμενίων αναπαριστάται με το προσαρτημένο στην *Καμπάνα* σπαθί. Την αγωνιστικότητά τους εκφράζουν και οι χαραγμένες επάνω της προτάσεις-υποσχέσεις για έναν αδιάκοπο αγώνα μέχρι την οριστική δικαίωση: *Καμπάνες ηγήστε, εμείς δεν πέρασε, υπάρχουμε ακόμη*. Υπάρχουμε για να επικρατήσει η *δικαιοσύνη*. Το ελαφρά τραβηγμένο από τη θήκη του ξίφος δηλοί το ξεκίνημα αυτού του αγώνα. Θυμίζω πως το 1979 το αρμενικό ζήτημα ήταν ακόμη σε λήθαργο, αποτελούσε ένα θέμα ταμπού, και ότι αναζωπυρώθηκε στην τότε Σοβιετική Αρμενία στα μέσα της δεκαετίας του 1960⁹⁰.

Επίσης, στην περίπτωση των Αρμενίων κρίνω πως το ξίφος συνδέεται αμεσότερα και τραγικότερα με την ιστορική τους μοίρα: Ήταν εκ των βασικών φονικών όπλων που χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι για να εξοντώνουν τα ανυπεράσπιστα θύματά τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το λεγόμενο «παιχνίδι των σπαθιών», το οποίο τα τμήματα γενοκτονίας «έπαιζαν» με νεαρές Αρμένισσες. Όπως αναφέρουν αυτόπτες μάρτυρες-πληροφορητές, οι θύτες έχωναν σπαθιά στο έδαφος και πετούσαν με δύναμη τα θύματά τους επάνω στις κοφτερές λεπίδες τους...⁹¹. Ο Jack Danielian αναλύει αυτήν την τραγική σχέση⁹² και εξηγεί ότι ο πιο ταπεινωτικός προσδιορισμός για τους επιβιώσαντες από τη γενοκτονία ήταν «rejects of the sword». Τον έφερε όποιος γλύτωσε από το σπαθί των Τούρκων, όποιος δηλαδή δεν ήταν άξιος να σφαγιασθεί από το «ευγενές» τουρκικό σπαθί! Αυτοί οι άνθρωποι – υποστηρίζει ο ίδιος ερευνητής– ζουν ανάμεσα στους ζωντανούς ως νεκροί, *αρνούνται να θυμούνται* και να μιλήσουν για τα γεγονότα από ντροπή και πόνο: Ό,τι αποκαλούμε τραυματική μνήμη.

89. «Υπάρχει και το σπαθί. Υπάρχουμε, είμαστε ζωντανοί, έχουμε δικαιώματα και διεκδικήσεις. Παραπέμπει στη διεκδίκηση. Είμαστε εδώ και διεκδικούμε, είμαστε ζωντανοί και διεκδικούμε...»: Σκέψεις του αιμνήστου γλύπτη, όπως μου τις μετέφερε η κ. Ισμήνη Καπάνταη.

90. Πρβλ. Α. Μαρουτιάν, «Εις μνήμην των θυμάτων της γενοκτονίας στο πλαίσιο των τελετών του αρμενικού έθνους», στο Μ. Σέργης, Ελ. Χαρατσιδής, Γαρυφ. Θεοδωρίδου (επιμ.), *Από το Αραράτ στον Όλυμπο. Θέματα αρμενικής Λαογραφίας*, Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2015, 184.

91. <http://www.dailymail.co.uk> (Monday, Oct. 12th, 2015).

92. J. Danielian, «A century of silence. Terror and the armenian genocide», *The American Journal of Psychoanalysis* 70 (2010), 245-264.

ABSTRACT

Manolis G. Sergis

The Armenian monument in Athens: The symbols and the shifts in their significance

The present study deals with the monument of the Armenian genocide (the well-known Bell) that was erected at the «square of memory» at New Smyrna in Athens, Greece, in April 1979, by the Armenian National Committee in cooperation with the Mayor of the time Ch. Bechlivanides. More specifically, a) the two characteristic symbols of the monument (the bell and the sword) are interpreted in their diachronic course (as almost universal symbols) with the shifts in their significance and those connected with the aims of the creation of the monument, b) the interesting explanatory / original story – narration of its creation is analysed and associated to the personality of its creator Vassos Kapandais (1924-1990), the «sculptor of the uprooting». In the theoretical part of the study, the term «monument» is discussed, as a living narrative practice, as a continually transforming perspective and symbolic recording of the historical memory along with its relation to it («official», «unofficial», «collective», «counter-memory») and the space (the recording and projection of the memory on it), the difficulties of the decoding of symbols (the artistic codes), and the issue of the perception of the monument by the wider public.

Η παρούσα έκδοση αποτελεί συνέχεια μιας ανάλογης προσπάθειας, την οποία έφεραν εις πέρας το 2015 οι τρεις εκ των συνεπιμελητών του παρόντος τόμου, με την έκδοση του συλλογικού πονήματος *Από το Αραράτ στον Όλυμπο. Θέματα αρμενικής Λαογραφίας*, από τις εκδόσεις Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη.

Οι δυο λαοί που μελετώνται εδώ (**Ρώσοι και Αρμένιοι**) είναι ιστορικοί, ήλθαν σε (αποδεδειγμένη ιστορικά) πολιτιστική επαφή με ό,τι αυτή συνεπάγεται στο διάβα των αιώνων. Πέντε τουλάχιστον υπερκείμενοι παράγοντες καθόρισαν (περισσότερο ή λιγότερο) τον πολιτισμό τους: Η Ορθοδοξία, το «Βυζάντιο», η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Διασπορά, οι διαμάχες με τον οθωμανικό / τουρκικό κόσμο.

Ο γεωγραφικός **χώρος** στον οποίο αναφέρονται οι επιμέρους θεματικές του παρόντος τόμου είναι (**ευρύτερα**) **αυτός των Παρεuxεινίων Χωρών**, ειδικότερα:

(α) της Ρωσίας και της «ιστορικής», αλλά και σύγχρονης Αρμενίας

(β) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του τουρκικού κράτους μετά το 1923

(γ) ο ελλαδικός, στον οποίο εγκαταστάθηκαν ποικίλοι προσφυγικοί πληθυσμοί καθ' όλον τον 19^ο αι., στις αρχές των 20^{ου} και 21^{ου} αι. (Αρμένιοι, Πόντιοι επαναπατρισθέντες από τη Ρωσία, κ.ά.).

Ο τόμος, βάσει του κριτηρίου της θεματολογίας του, είναι ένας *κέντρων*, που εμπεριέχει επιστημονικές εισηγήσεις συμβατικά ταξινομημένες (για πρακτικούς λόγους) σε επιμέρους θεματικές κατηγορίες, στις οποίες συμπεριλαμβάνουμε εξ *επίτηδες αναμειγμένα* (σύμμικτα) ως προς την εθνική τους αναφορά (ρωσικά, αρμενικά) θέματα, τα οποία όμως συνέχουν (ως υπερκείμενες ιδέες) οι προαναφερόμενοι δεσμοί και συνάψεις. Ο κέντρων συνίσταται (**υπό μία συνθετότερη θεώρηση**) **από τέσσερις ευρύτερες λαογραφικές ενότητες**:

1. Ο μετασχηματισμένος στη σύγχρονη Αρμενία αστικός χώρος. Ζητήματα όπως ο δημόσιος χώρος και η κατανομή σε αυτόν των ηγεμονικών σφαιρών επιρροής, η πολιτική δράση, η επανασηματοδότηση της συλλογικής μνήμης, οι παλαιοί και οι νέοι συμβολισμοί αναλύονται και προβάλλονται μέσα από σύγχρονα χωρικά φαινόμενα. Στη μετασοβιετική αρμενική πόλη χωροθετούνται νέες παραγωγικές δραστηριότητες και ιδεολογίες, δημιουργούνται συγκρούσεις, λησμονημένες ιστορικές πόλεις αναδιαμορφώνονται ως πρωτεύουσες κλπ., κλπ.

2. Ο κόσμος των συμβόλων και των αναπαραστάσεων, η μνήμη (και ιδίως η τραυματική), οι κοινότητες ατόμων «μέσα σε άλλες κοινότητες», επί μακρόν ή επ' ολίγον συμβιούσες και οι «αντιστασιακές» / «αμυντικές» ταυτότητές τους, ο αγώνας για τη διατήρησή ή την ενίσχυση αυτών των ταυτοτήτων, η κατασκευή στερεοτύπων για την οριοθέτηση του Άλλου συνιστούν μια άλλη ενδιαφέρουσα ομάδα θεμάτων.

3. Τα «μνημεία του λόγου» και η εθιμική ζωή συνθέτουν τον τρίτο ευρύ κύκλο θεμάτων, έναν κύκλο «εξ αντιθέτων συντιθέμενον», αλλά με κοινά πανανθρώπινα μοτίβα δράσης (εθιμικά) και ποιητικού λόγου (μνημεία λόγου). Εδώ περιλαμβάνονται οι όψεις της θρησκευτικής συμπεριφοράς στον ορθόδοξο κόσμο και η επανακάμπτουσα εθιμική θρησκευτική ζωή, όπου αυτή επί δεκαετίες ήταν απαγορευμένη.

4. Ο υλικός βίος, στην «παραδοσιακή» και στις σύγχρονες εκδοχές του.

ISBN 978-618-5306-31-1

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ / ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Π. Π. Γερμανού 38 - Ι. Μιχαήλ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 264748, 900777, 6946461460
e-mail : anstamoulis@hotmail.com • www.biblionet.gr (Σταμούλης Αντ.) • www.osdelnet.gr (Σταμούλης Αντ.)
• www.stamoulisant.gr